Ағамалы Јалчын
Фәзаил оғлу

63.3(5Аз)5
А-29

Гарабағ ханлығынын гоншу ханлыглар вә дөвләтләрлә мүнасибәтләри

(Азәрбајҹан дилиндә)

1638е

Азәрбајҹан Р[illegible]
Ишләр И[illegible]
КИТАБХАНАСЫ
Библиотека Х[illegible] отдела
Управления [illegible] Президента
Азербайджанской Республики

"Азәрбајҹан Енсиклопедијасы"

Бакы - 1998

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

63.3(2Az)
A-29

Елми редактору: Азәрб.ЕА-нын мүхбир үзвү, проф. М.Ә.Исмајылов

Агамалы Јалчын Фәзаил оглу

Гарабаг ханлыгынын гоншу ханлыглар вә дөвләтләрлә мүнасибәтләри.

Бакы, "Азәрбајҹан Енсиклопедијасы" НПБ, 1998, 144 сәһ.

Мүәллиф зәнкин архив сәнәдләри, ајры-ајры гајнаглар әсасында Гарабаг ханлыгынын XYIII әсрин икинҹи јарысы, XIX әсрин әввәлләриндә харичи өлкәләрлә вә гоншу ханлыгларла әлагәләрини елми шәкилдә умумиләшдирмиш, конкрет вә орижинал нәтичәләр чыхармышдыр. Китабын дәјәрини артыран ән мүһүм чәһәт проблемә јени тфәккур тәрзиндән јанашмаг методолокијасыдыр.

Китабда Гарабаг ханлыгынын јаранмасы, инзибати гурулушу, Русија, Туркијә вә Курчустанла мунасибәтләри, ханлыгын Русија тәрәфиндән ишгалы кениш елми тәһлилини тапмышдыр.

А 0502000000 / М 657-98 Е'лансыз

ISBN 5 - 986000 - 226 - 2

© Јалчын Агамалы 1998

КИРИШ

XUIII әсрин орталарында Иран әсарәти ләғв едилдикдән сонра Азәрбајҹан әразисиндә јаранмыш мүстәгил ханлыгларын тарихинин тәдгиги истигамәтиндә бу күнәдәк мүәјјән ишләр көрүлмүшдүр.Биз илк нөвбәдә В.Н.Левиатовун Азәрбајҹанын XUIII әср тарихинә һәср олунмуш санбаллы монографијасыны гејд етмәлијик[1]. Бу монографијада Азәрбајҹан ханлығлары тарихинин,демәк олар ки, бүтүн мәсәләләри гыса вә үмуми шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Адларыны ашағыда чәкәчәјимиз әсәрләрдә, бә"зисиндә чохөтәри, бә"зисиндә исә нисбәтән әтрафлы, бүтүн Азәрбајчан ханлыглары, о ҹүмләдән Гарабағ ханлығы тарихинин бир сыра мәсәләләринә тохунулмушдур. Биз бу әсәрләр барәсиндә, онларын чапдан чыхмасы илини әсас көтүрәрәк, хроноложи ардычыллыгла дајанмағы лазым билдик. Азәрбајчанын орта әсрләр тарихинә, хүсусән онун сосиал-игтисади тарихинә бир нечә әсәр һәср етмиш көркәмли тарихчи И.П.Петрушевски, бу әсәрләрдән бириндә[2] ханлыглар үзәриндә чох өтәри дајанмыш вә онлары "јарым мүстәгил"[3] адландырмышдыр ки, бу фикирлә һеч вәчһлә разы олмаг олмаз, һәм дә суал олуна биләр ки, XUI-XIX әсрин әввәлләриндә мүәллиф Ҹәнуби Гафгаз әразисиндә һансы Ермәнистандан сөһбәт ачыр? Ахы о дөврдә бу әразидә нә белә мөвһум, нә дә дөвләт олмајыб.

---

1. Очерки из истории Азербайджана в XYIII веке. Б., 1948

2. Очерки из истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XUI нач. XIX вв. Ленинград, 1949.

3. Јенә орада, сәһ.88

40-чы илләрин сону, 50-чи илләрин әввәлләриндә Ә.Шүкүрзадә Гарабағ ханлығынын сијаси тарихинә, М.Меһдијев исә ханлығын игтисади тарихинә даир намизәдлик диссертасијалары һәср етмишләр. Лакин бу әсәрләрдә мөвзу чох сәтһи әһатә олунмуш, мөвзунун објектив тәдгиги үчүн зәрури олан архив материалларындан демәк олар истифадә олунмамышдыр. Гарабағ, үмумијјәтлә Азәрбајчан ханлыглары тарихинин бә"зи мәсәләләри вә онларын Чар Русијасы тәрәфиндән ишғалы мәсәләләринә һәср олунмуш китабда[1] адындан көрүндүјү кими, һадисәләр дүз ишыгландырылмамыш, Азәрбајчанын Русија тәрәфиндән ишғалы Азәрбајчан халгына "Сәадәт кәтирилмәси" кими гәләмә алынмышдыр.

Азәрбајчанын XUIII әср тарихинин көркәмли тәдгигатчысы, Ф.М.Әлијев һәлә 1960-чы илдә XUIII әср Азәрбајчан шәһәрләринин тарихинә һәср етдији китабда, 25 ил сонра исә Азәрбајчан-Русија мүнасибәтләринә һәср етдији икинчи китабында бизим мөвзу илә бағлы бә"зи мәсәләләр үзәриндә дајанмыш, тәәссүф ки, о да дөврүн тәләбләринә ујғун олараг, Азәрбајчанын Русија тәрәфиндән зәбти әрәфәсиндә бурада Русијаја бөјүк мејл олдуғуну сөјләмишдир.

Көркәмли тарихчи Һ.Б.Абдуллајевин монографијасы[2] әсасән Губа ханлығынын 60-80-чы илләр тарихинә һәср олунмушдур.Көстәрилән мүәллиф бир нечә илдән сонра

1. Азәрбајчанын Русија илә бирләшдирилмәси вә онун мүтәрәгги игтисади вә мәдәни нәтичәләри. Б., 1956

2. Из истории Северо-восточного Азербайджана в 60-80 гг. XUIII века, Б., 1958

ири һәчмли даһа бир монографија[1] нәшр етмишдир. Бу монографијада Азәрбајчан ханлыгларынын јаранмасы, онларын сосиал-игтисади вә ичтимаи сијаси тарихи мәсәләләринә тохунулса да, бурада әсас јер Губа ханлығына верилмишдир. Өзбәкистан тарихчиси Ф.Абдуллајев Рус-Иран мүнасибәтләринә һәср етдији китабда,Азәрбајчан ханлыгларынын да Русијаја вә Иранла мүнасибәтләри мәсәләләринә тохунур[2], онларын Иранла мүнасибәтләринә һәр вәчһлә мәнфи јанашыр, Русија илә мүнасибәтләрини исә мүсбәт гијмәтләндирмәјә чалышыр, тарихи һадисәләри тәһриф едир.

Ш.П.Һәмидованын Азәрбајчан ханлыгларынын Күрчүстанла мүнасибәтләри мәсәләләринә һәср олунмуш китабында Гарабағ ханлығынын Картли-Кахетија чарлығы илә мүнасибәтләри мәсәләси дә ишыгландырылмамышдыр. Бизим тәдгиг етдијимиз мөвзуја ән јахын олан әсәр, фикримизчә С.М.Һачыјеванын намизәдлик диссертасијасыдыр[3]. Бу диссертасијада Азәрбајчан ханлыгларынын XUIII әсрин 60-90-чы илләриндә Русија илә мүнасибәтләринә, һәмчинин Азәрбајчанла бағлы Русија-Иран вә Русија-Түркијә мүнасибәтләри мәсәләләринә тохунулур.

Фактик материаллара көрә әсасән мүсбәт гијмәтә лајиг олан бу диссертасијада да дөврүн тәләбләринин тә"сири өз әксини тапмыш, Түркијә вә Иранла мүнасибәтләри мәнфи мә"нада гијмәтләндирилмишдир.

1. Азербайджан в XUII в. и взаимоотношения с Россией. Б., 1965

2. Из истории Русско-Иранских отношений "Английской политики в Иране".

3. Азербайджан во внешней политике правительства Екатрины II, Б., 1986

Ч.М.Мустафајевин китабында да[1], бизим мөвзумузун бир истигамəти үзрə, јə"ни Азəрбајчанын Русија илə мүнасибəтлəри мəсəлəси үзрə хејли иш көрүлмүшдүр. Бурада Азəрбајчан ханлыгларынын дахили вəзијјəти, онларын Русија илə тичарəт əлагəлəринə кениш јер верилмишдир. Лакин тəəссүфлə гејд етмəлијик ки, китабын Азəрбајчан ханлыгларынын Русија илə сијаси əлагəлəри мəсəлəсиндə китабын јазылышы дөврү үчүн характерик олан мүəјјəн нөгсанлара јер верилмишдир. Ону да гејд едəк ки, сон иллəрдə бир нечə "Азəрбајчан тарихи" нəшр олунмуш вə онларын һамысында бизим мөвзуја дəхли олан мəсəлəлəрə өтəри тохунулса да,дүзкүн призмадан јанашылмышдыр.

Сон онилликлəрдə бу бахымдан М.С.Искəндəрованын[2], Ф.С.Əсəдовун[3], И.М.Əлијевин[4], М.М.Бағырованын[5] намизəдлик диссертасијаларынын адларыны чəкмəк олар. Гејд етмəлијик ки, сонунчу ики диссертасија китаб һалында нəшр олунмушдур.Нахчыван ханлығынын тарихини мəрһум профессор Ф.М.Əлијев[6], Шəки ханлығынын тарихини исə Азəрбајчан ЕА мүхбир үзвү М.Ə.Исмајылов[7] диссертасијаларын мүəллифлəри илə бирликдə нəшр етмишлəр. Диссертасијаларла бирликдə нəшр олунан сон ики

1. *Северные ханства Азербайджана и Россия /конец XUIII-начало2XIX в./*
2. *Бакинское ханство и его присоединение к России. Б., 1983*
3. *История Талышского ханства и его связи с России. Б.,1966*
4. *Нахчыванское ханство и его присоединение к России.Б.,1986*
5. *История Шакинского ханство и его присоединение к России.*
6. *Нахчыван ханлыгы. Б., 1996*
7. *Шəки ханлыгы, Б., 1997*

ханлығын тарихи, əлбəттə мүдафиə олунмуш дис-сертасијаларын ејни дејилдир. Бу диссертасијаларда əсаслы дəјишикликлəр вə əлавəлəр едилмиш, һəм дə əн башлычасы одур ки,тарихə дүзкүн гијмəт верилмишдир. Нəһајəт, шимал ханлыгларынын тарихинə һəср едилмиш əсəрлəрдəнданышаркəн Ф.М.Əлијевин[1] вə Меһман Сүлејмановун[2] Ирəван хан-лығынын тарихинə һəср етдији вə 1997-чи илин сонунда чапдан чыхмышкитабларыны көстəрмəк лазымдыр Шимали Азəрбајчан ханлыгларынын тарихинə нисбəтəн чəнубдамөвчуд олмуш ханлыгларын тарихи даһа аз тəдгиг олунмушдур. Һəлə 70-чи иллəрин сонунда нəшр олунмуш Һ.Ə.Дəлилинин "Азəрбајчанын чəнуб ханлыглары XUIII əсрин икинчи јарысында"[3] вə Нисə Мустафајеванын јахын заманларда чапдан чыхмыш "Чəнуби Азəрбајчан ханлыглары" [4] адлы əсəрлəри бу чəһəтдəн истисна тəшкил едир. Н.Мустафајеванын онункитабы нəшр едилəнəдəк Маку вə Урмија ханлыгларынын тарихи истиснаолмагла, дикəр Чəнуби Азəрбајчан ханлыгларынын тарихинин тəдгиг олунмамасы вə бунун Азəрбајчан тарихиндə "аг лəкə" кими галмасыбарəдə иддиасы илə гисмəн разылашмаг оларса да, мүəллифинҺ.Ə.Дəлилинин китабыны тамамилə "унутмасы" јалныз тəəссүф доғурур.

1. *Ф.М.Əлијев, М.Ə.Əлијев "Ирəван ханлыгы", Б., 1997*
2. *Меһман Сүлејманов. Ирəван ханлыгынын Русијаја бирлəшдирилмəси тарихиндəн, Б., 1997.*
3. *Дəлили Һ.Ə. Азəрбајчанын чəнуб ханлыглары XUIII əсрин икинчи јарысында. Бакы - 1979*
4. *Мустафајева Н. Чəнуби Азəрбајчан ханлыглары. Бакы - 1995*

Көрүндүјү кими, демәк олар аидијјаты олан бүтүн әсәрләрдә ханлыгларын јаранмасы, ханлыгларын дахили хүсусән харичи сијасәти мәсәләләри тәһриф олунмуш, ханлыгларын Русијаја мејл етдикләри иддиа олунмуш, онларын чар Русијасы тәрәфиндән ишғалы дүзкүн вә објектив шәкилдә ишыгландырылмамышдыр. Тарихи ән чох тәһрифә уғрамыш ханлыгълардан бири дә Гарабағ ханлығыдыр. Чохдан бәри

Азәрбајчанын бу әзәли тәркиб һиссәсинә көз дикмиш бәдхаһ гоншуларымыз ермәниләр вә онларын рус һавадарлары ханлыгы тәшкил едән азәрбајчанлылара "кәлмә көчәриләр" кими, бир нечә ермәни мәлијинин вә онларын бир овуч тәрәфдарларынын сепаратчы - Гарабағын Русија тәрәфиндән зәбт олунмасына јөнәлдилмиш хәјанәткар һәрәкәтләрини "азадлыг мүбаризәси"кими гәләмә вермәјә чалышмышлар. Буна көрә дә Гарабағ торпаглары ермәни тәчавүзүнә уғрадығы, бу торпагларын куја ермәниләрә мәхсус олмасы барәдә сәрсәм, әсассыз иддиалар ирәли сүрүлдүјү бир заманда бу дијарын тарихини, хүсусән дә ајрыча бир мәрһәлә тәшкил едән ханлығын тарихинин дәриндән, објектив вә комплекс тәдгигинә хүсуси еһтијач дујулур. Мәһз буну нәзәрә аларағ, биз Гарабағ ханлығынын тарихини тәдгиг етмәји гаршымыза бир вәзифә кими гојдуг. Лакин ады чәкилән ханлығын тарихи чох зәнкин, өјрәнилмәли мәсәләләр чох вә мүрәккәб олдуғундан биз ханлығын тарихинин даһа зәиф өјрәнилмиш, һәм дә ән чох тәһрифләрә уғрамыш тәрәфини - Гарабағ ханлығынын гоншу ири дөвләтләр - Русија, Иран, Түркијә илә, һәмчинин Күрчүстанла вә һабелә Азәрбајчанын дикәр ханлыглары илә мүнасибәтләрини хүсуси олараг тәдгиг етмәји гәрара алдыг. Мөвзу үзәриндә ишләјәркән биз бир чох илк мәнбәләрдән вә архив сәнәдләриндән истифадә етмишик. Һәлә кечән әсрдә јашамыш көркәмли елм хадимимиз, тарихчи, философ Аббасгулу Аға Бакыхановун "Күлүстани-Ирәм" әсәриндә[1] тарихимизин гәдим дөврләриндән 1813-чү илә гәдәрки дөврүнүн бир сыра мәсәләләри, о чүмләдән, Гарабағ ханлығынын тарихилә бағлы бир чох мәсәләләр, һадисәләр өз әксини тапмышдыр.

Гарабағ ханлығынын, үмумијјәтлә Гарабағын тарихинә даир ән јахшы мәнбә "Гарабағнамә"ләрдир. Бу "Гарабағнамә"ләр ашағыдакы китаблардан ибарәтдир: Мирзә Адыкөзәл бәј - "Гарабағнамә", Мирзә Чәмал Чаваншир Гарабағи - "Гарабағ тарихи", Әһмәд бәј Чаваншир -"Гарабағ ханлығынын 1747-1805-чи илләрдә сијаси вәзијјәтинә даир", Мирзә Јусиф Гарабағи "Тарихи Сафи", Мир Меһди Хәзани "Китаби-тарихи-Гарабағ", Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу "Пәнаһ хан вә Ибраһим ханын Гарабағда һакимијјәтләри вә о заманын һадисәләри", Мирзә Рәһим Фәна - "Тарихи-Чәдиди-Гарабағ", Баһарлы - "Әһвалати-Гарабағ", Һәсән Ихфа Әлизадә - "Шуша шәһәринин тарихи", Һәсәнәли Гарадағи - "Гарабағ вилајәтинин гәдим вә чәдид кејфијјәт вә өвзалары". Бүтүн бу китаблар мәрһум профессор Назим Ахундов вә т.е.н.Акиф Фәрзәлијев тәрәфиндән чәмләшдирилмиш вә нәшр олунмушдур[2].

---

1. А.Бакыханов, Күлүстан-Ирәм, Б., 1951
2. Гарабағнамәләр, I китаб, Б., 1989, II китаб, Б., 1991

XIX-XX əсрин əввəллəриндə нəшр олунмуш рус мүəллифлəринин əсəрлəриндə дə Азəрбајчан ханлыгларынын, о ҹүмлəдəн Гарабағ ханлығынын тарихинə вə ханлығын Русија, Иран вə Түркијə илə мүнасибəтлəринə даир хејли мə"лумат топланмышдыр. Бу мүəллиф-лəрдəн илк нөвбəдə үч ҹилддəн ибарəт əсəрин мүəллифи П.Г.Буткову гејд етмəк лазымдыр[1]. Бу ҹилдлəрдə бүтүн Гафгазла јанашы, Азəрбајҹанын да дахили сијаси вəзијјəти өз əксини тапмышдыр.

Бу бахымдан Н.Дубровинин əсəри дə диггəти ҹəлб едир[2]. Русија Академијасынын академики олан мүəллиф өз китабында əсасəн Русија империјасынын Гафгазы, о ҹүмлəдəн Азəрбајҹаны ишғал етмəси үзəриндə дə кениш дајаныр вə бу ишғала мүсбəт гијмəт верир. Бу əсəрдə дə бизи мараглындыран мəсəлəјə - Азəрбајҹанын Русија, Иран вə Түркијə илə мүнасибəтлəриндəки мөвгеји мəсəлəсинə дə тохунулмуш вə Русија империјасынын мəнафелəри мүдафиə едилмишдир.

Рус ордусунда кенерал-мајор олмуш В.А.Поттонун əсəрлəри дə мараглыдыр. О, ики бөјүк əсəр нəшр етмишдир ки, онлардан биринҹиси беш ири ҹилддəн ибарəтдир[3]. Китабларын адындан көрүндүјү кими, о əсасəн Гафгазын ишғалы мəсəлəлəри үзəриндə, һəм дə чаризмин мөвгејинин мүдафиəси нөгтеји-нəзəриндəн дајанмышдыр.

---

1. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. I-III ҹилдлəр, СПб, 1869.

2. История войны и владичества Русских на Кавказе СПб, 1871

3. Кавказская война в отдельных очерках, епизодах, легендах и биографиях. I-U тт. СПб-Тифлис 1885-1891;Исторический очерк Кавказских война от их начала до присоединения Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи,СПб,1852.

XIX əср вə XX əсрин əввəллəриндə нəшр олунмуш əсəрлəрдəн И.Шопенин[1], В.И.Иваненконун[2] əсəрлəрини дə гејд етмəк лазымдыр. Бу əсəрлəр үзəриндə кениш дајанмаға еһтијаҹ дујмуруг.Онларда мөвзулара даир мүəјјəн материаллар олдуғуну гејд етмəклə јанашы, сахталашдырмалара да јол верилдијини дə демəк лазымдыр. Мəсəлəн, мəкəр Загафгазијада Русија ишғалы заманы Ермəнистан вилајəт олмушдурму? Мə"лумдур ки, о вахт һəмин əрази əсасəн азəрбајҹанлыларла мəскун олуб, Ирəван ханлығы адланырды.

Көстəрилəн китабларла јанашы, диссертасијанын јазылмасы үчүн мə"лум олдуғу кими, күлли мигдарда архив материалларындан да истифадə олунмалыдыр. Мовзуја аид материаллар əсасəн Москва вə Петербург шəһəрлəриндə олан Русија мəркəзи довлəт тарихи архивиндə, Русија Мəркəзи Дөвлəт Һəрби тарих архивиндə, Русија Мəркəзи гəдим актлар архивиндə ҹəмлəшмишдир. Мəним, һəмчинин дикəр тəдгигатчыларын материаллар топламаг үчүн көстəрилəн шəһəрлəрə кетмəк имканы јохдур. Хошбəхтликдəн, XUIII əср тарихинин көркəмли тəдгигатчылары мəрһум профессорлар Һ.Абдуллајев, Ф.М.Əлијев вə бир сыра дикəр Азəрбајҹан тарихчилəри вахтилə бу архивлəрин гијмəтли сəнəдлəриндəн бир чохунун сурəтини чыхармышлар. Һал-һазырда һəмин архив сəнəдлəринин, о ҹүмлəдəн Гарабағ ханлығы илə бағлы хејли архив материалынын сурəти Тарих Институтунун архивиндə сахланылыр.

---

1. Исторический памятник состолния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб, 1852.

2. Гражданское управление Закавказьем от присоединение Грузии до наместничества вел.кн.Михаила Николаевича, Тифлис, 1907.

XUIII əсрин 40-чы илләриндә Азәрбајчанда Иран Һакимијјәтинә гаршы халг-азадлыг һәрәкаты кениш вүс"әт алмышды. 1743-чү илдә Шәки әразисиндә Һачы Чәләби ханын башчылығы алтында мүстәгил дөвләт-Шәки ханлығы јаранмышды. 1747-чи илдә Иран һөкмдары Надир шаһ Әфшар өлдүкдән сонра Иранда һакимијјәт уғрунда кедән феодал-ара мүһарибәләринин гызышмасындан истифадә едән јерли феодаллар мүстәгил Азәрбајчан дөвләтләри - ханлыглар јаратдылар. Бу ханлыгларын бири дә Пәнаһәли ханын башчылығы алтында јарадылмыш Гарабағ ханлығы иди. Гарабағ ханлығынын әразиси шималда Күр чајы вә Кәнчә ханлығы, чәнубда Араз чајы, гәрбдә Нахчыван, шәргдә Күр вә Араз чајларынын говушуғу арасындакы торпаглары әһатә едирди.

Түркијә дөвләт архивләриндә һифз олунан материаллардан һазырланмыш сәнәдләр топлусуна киришдә дејилир: "Гарабағ әрәбләрин һакимијјәти дөврүндә "Арран" адланан, мүсәлман түркләринин һакимијјәти алтына кирдикдән сонра исә Гарабағ адыны алан, Азәрбајчанда Күр вә Араз чајлары илә Көскәкөл арасындакы дағлыг бөлкә илә бағлы овалыгдан ибарәт 18.000 кв.км јүксәк бир јајланын адыдыр"[1].

Тәртибчи Әбул-Гази-Баһадыр хана истинад едәрәк Гарабағ ханлығыны јаратмыш Пәнаһәли ханын сој көкүнү Оғуз ханла бағлајыр. О белә һесаб едир ки,Пәнаһәли ханын мәнсуб олдуғу Чаваншир гәбиләсинин Сарычалы соју Һулаку хан заманы Анадолуја кәлмиш, Тејмур хан заманында исә Гарабаға көчүрүлмүшдү.

1. Səh 12-də olduğu kimi

"Надир шаһын Иранда һакимијјәтә кәлдији вахт Чаваншир гәбиләсинә башчылыг едән Пәнаһәли бәј Ирана бојун әјмәмиш вә Надир шаһ ону Хорасана сүркүн етмишди. Бурадан гачмыш Пәнаһәли хан Гарабағ дағларында сығынараг мүбаризәсини давам етдирмишди. Гарабағ ханлығынын бүнөврәси дә онда гојулмушду[1].

Мирзә Адыкөзәл бәј өзүнүн "Гарабағнамә" әсәриндә Пәнаһәли бәјин мүстәгил ханлыг јаратмаға нечә наил олдуғуну тәсвир едәрәк јазыр ки, Иранда һакимијјәти әлә кечирмиш Надир шаһ Пәнаһәли бәји јанына чағыраараг өзүнә наиб тә"јин етди. Онун вәзифәси хүсуси тапшырыглары јеринә јетирмәк олмалы иди. Лакин Надир шаһын она горхунч бахышындан вә гәрәзкарлыгла етдији рәфтарындан баша дүшдү ки, о /шаһ/ мүтләг белә бир Зирәхмаддә чаван көкүнү кәсмәкдә сәһләнкарлыг етмәјәчәкдир... гачмағы гәрара алды[2]".

Надир шаһ Пәнаһәли бәјин ардынча чапарлар көндәрдисә дә, ону тутдура билмәди. 1747-чи илин ијунунда Надир шаһ Хорасанда суи-гәсд нәтичәсиндә гәтлә јетирилдикдән сонра Пәнаһәли Гарабаға гајытдыгдан сонра Надир шаһ тәрәфиндән Хорасана сүркүн олунмуш Чаваншир, Кәбирли,Отузики вә башга кәндләрин чамааты да өз јурдларына гајытды. Пәнаһәли хан онлара мадди јардым етди, јурдларынын бәрпасына көмәк әлини узатды. Онлар исә Пәнаһәли бәјә өзләринин һамиси кими бахмаға башладылар.

1. Səh.12 və 14-də olduğu kimi.
2. *Мирзә Адыкөзәл бәј "Гарабағнамә" Бах: "Гарабағнамәләр", I китаб, Б., 1989, сəh. 31-32*

Бу вахт Иранда һакимиjjәтә jиjәләнмиш Надир шаһын гардашы оғлу Әлигулунун сәркәрдәси Әмир Аслан Гарабаға кәлиб, Пәнаһәли бәjлә көрүшдү, Пәнаһәли бәjи әввәл султан, сонра исә хан е"лан едәрәк, Әлигулу шаһа (Адил шаһа) итаәт етмәсини тәләб етди. Адил шаһ "Пәнаһәли хана ханлыг фәрманы илә гиjмәтли халәт, чәваһирата бәзәдилмиш хәнчәр вә саир бир чох гиjмәтли һәдиjjәләр көндәрди[1]. Беләликлә, Гарабағ ханлығы jаранды. Пәнаһәли хан jахшы баша дүшүрдү ки, Иранда һакимиjjәт уғрунда кедән мүбаризә нәтичәсиндә һакимиjjәтә кәлән jени шаһ ону өзүнә табе етмәк үчүн Гарабағ үзәринә jүрүш тәшкил едә биләр. О, дүшмәнә мүгавимәт көстәрмәjә шәраит jаратмаг үчүн бир гала тикмәjи гәт етди. Елә бир гала ки, "бир һадисә үз вердиjи заман ора мәскән,тәнклик вә боллуг вахтында исә аман олсун, чүнки шир нә гәдәр һеjбәтли олса да, она бир һин лазымдыр[2]".

Пәнаһәли хан буну нәзәрә алараг 1748-чи илдә Баjат галасыны тикдирди. Галанын тикинтиси jанварын 2-дә башланды вә ноjабрын 22-дә баша чатды.

Мирзә Адыкөзәлбәj сәбәбини көстәрмәдән Надир шаһын Хорасана сүркүн етдиjи вә jухарыда геjд етдиjимиз кими, Надир шаһын өлүмүндән сонра Гарабаға гаjытмыш вә Пәнаһәли ханын көмәjилә өз jурдларында мәскунлашмыш Чаваншир вә Отузики әһалисинин Гарабағын беш ермәни мәликлиjи илә иттифага кириб Пәнаһәли хана гаршы чыхдығыны геjд едир. Онлар һәтта Шәки ханы Чәләби ханы да она гаршыгалдыра билдиләр. Чәләби хан өз

1. Мирзә Адыкөзәл бәj, "Гарабағнамә". Бах:, "Гарабағнамәләр" Биринчи китаб, 1989, сәh. 33

2. "Гарабағнамәләр", I китаб, сәh. 34

мүттәфигләрилә бирликдә Гарабағ ханлығы үзәринә jериди, Баjат галасыны мүһасирәjә алды. Лакин Пәнаһәли ханын мүгавимәтини гыра билмәjиб кери чәкилмәли олду. О, кери чәкиләркән деди: "Пәнаһ хан бу вахтачан сиккәсиз күмүш иди, биз кәлдик она сиккә вурдуг вә гаjытдыг[1]".

О заман Гарабағ әразисиндә беш христиан мәликлиjи вар иди вә Мирзә Jусиф Гарабағи һәмин мәликләрдән бәһс едәрәк jазыр: "Биринчи - Дизак мәликлиjи. Мәликлиjә мәлик Jекан башчылыг едирди. О,Надир шаһын һакимиjjәти дөврүндә Лоридән гачыб кәлмиш, Надир шаһа чан-башла хидмәт көстәрмиш вә шаһ ону Дизак мәлиjи тә"jин етмишди.

Икинчиси - Вәрәнд иди. Мәликләри Мәлик Шаһнәзәрләр олмушдур. Әсилләри Көjчә маһалындан иди вә кәлиб Гарабағда Вәрәндә маһалынын мәлиjи олмушлар. Маһалын әразиси "Jени Кирс" дағындан башлаjараг, Әлибаба дүзәнлиjинә гәдәр узанырды[2].

Үчүнчү Хачын иди. Маһалын әразиси "Jени Гаргар чаjындан башлаjыб Габаритдә гуртарыр[3]". Мәликләри Һәсән Чалаљан иди.Бу мәликлик jерли ермәниләрдән ибарәт олмушдур.Пәнаһ хан Чаваншири һакимиjjәти дөврүндә Чәлалjанлар нәслиндән олмаjан Хызрстанлы Мәлик Мирзә адлы бириси өзүнүн Пәнаһ хана сәдагәти илә Мәлик тә"jин едилди[4]" Мәлик Мирзәдән сонра оғлу Мәлик Аллаһверди вә нәвәси Мәлик Гәһрәман мәлик олмушлар.

1."Гарабағнамәләр" I китаб, сәh. 35

2. Мирзә Jусиф Гарабағи,Тарихи Сәфи "Гарабағнамәләр", II китаб

3. "Гарабағнамәләр" I китаб, сәh. 37

4. "Гарабағнамәләр", II китаб,сәh. 14

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI
1638c

Дөрдүнчү - Чиләбөрд мәликлији иди. Бу маһалын узунлуғу Гырхгыздан башлајыб Бәрдә вә Бајат мешәсинин кәнарында гуртарыр. Ени исә Хачын вә Габарати чајындан Тәртәр чајына гәдәрдир. Мәликлијин мәлики Аллаһгулу иди. Онлар Мағавиздән кәләрәк Чиләбөрдә малик олмуш, Тәртәр чајынын ахарында јерләшмишләр. Чох чәтин бир јолу олан Чиләбөрд галасыны өзләринә мәскән вә сығнаг етмиш, бурада бир мүддәт мүстәгил олмушдулар.Надир шаһла османлы сәркәрдәси Көпрүлү оғлу паша арасында олан мүһарибәдә, мәлик Аллаһгулу чох шүчаәт вә икидлик көстәрдијинә көрә Надир шаһ она султанлыг рүтбәси вермишди.

Бешинчи мәликлик Күлүстан адланырды. Бу мәликлик "Гарабағнамә"ләрдә Талыш мәликлији адланыр. "Бу маһалын узунлуғу Муров вә Күлүстани-Ирәм дағындан Күрүн кәнарына гәдәр, ени исә Тәртәр чајындан Көрана гәдәрдир. Бунларын мәликләри әслән Ширванлы олуб,Талыш кәндиндә мәскән салмышлар[1]. Мәликләри Мәлик Усуб иди. Сонралар Мәлик Усуб Күлүстан галасыны зәбт едиб орада сакин олмушдур.

Пәнаһ ханын һакимијјәтинин илк дөврләриндә Дизаг мәликләри Пәнаһәли хана гаршы мүбаризә апармышдылар. Нәһајәт Пәнаһ хан галиб кәлиб" о нәсилдән бир нечә нәфәри өлдүрдтдүрдү... Онларын гол-ганадлары сынды вә пәришан олдулар[2]".

Вәрәнд мәликләриндән Мәлик Шаһнәзәр бөјүк аиләјә мәнсуб олуб чох варлы иди. Пәнаһәли хан вә Ибраһимхәлил хан һәмишә Мәлик Шаһнәзәр вә оғлу Мәлик Чәмшидлә меһрибан олмуш, Мәлик Шаһнәзәрин бир

1. *"Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ. 14*
2. *"Гарабағнамәләр" I китаб, сәһ. 37*

гызы Ибраһим ханын арвады олдуғундан, араларында гоһумлуг да әмәлә кәлмишди. Лакин нәвәси Мәлик Улубаб Хачында мүхтәлиф кәндләрдә вә ајры-ајры гәсәбәләрдә дәстә јарадыб, Баллыгајаны сәнкәр едәрәк,Пәнаһ хана гаршы үсјан галдырды. Пәнаһ хан бу әһвалаты ешидинчә, бөјүк бир сүр"әт вә әзәмәтли һәрәкат етди. О мөһкәм сәнкәри дағытды. Бундан сонра, Хачын мәлики итаәт етмәјә мәчбур олду.

Пәнаһ ханын һакимијјәтинин илк илләриндә Ағоғланда јашајан Чиләбөрд мәлики Аллаһгулу султан, онунла көрүшмәјә кәлди. Бу заман Нахчыван һакими Һејдәргулу хан да Пәнаһ хана гонаг иди. Мәнбәдә дејилир: "О Аллаһгулу ханын чәлал, шөһрәт вә дәбдәбәсини көрдүкдә, Пәнаһ хана хатырлатды ки, белә бир султан сәнә итаәт етмәз вә ики чәлал саһиби бир шәһәрдә /өлкәдә/ јола кетмәз[1]".

Пәнаһ хан Һејдәргулу ханын мәсләһәтини тамамилә дүзкүн бир мәсәлә һесаб едиб Аллаһгулу султаны өлдүртдү. Гардашы Мәлик Һәтәм, Чиләбөрдүн мәликлик мүлкүнә саһиб олду.

Күлүстанлы Мәлик Усуб Һатәмин көмәјилә өз әмисини өлдүрәрәк мәликлик тахтына отурду. Онларын һәр икиси иттифаг бағлајыб Пәнаһәли хана гаршы чыхдылар. Чиләбөрд галасына чәкиләрәк узун мүддәт гырғын вә таландан әл чәкмәдиләр. Пәнаһ хан да дәфәләрлә һүчум едиб онлара бир чох тәләфат верди. Галалар мөһкәм олдуғуна көрә Пәнаһ хан мәгсәдинә чатмадан кери гајытды. Лакин дағдан ашағы раст кәлдији әкин мәһсулларыны зәбт едәрәк, орду отларынын ајаглары алтында мәһв етди, онлары ағыр бир вәзијјәтдә гојду. Мәликләр буна бахмајараг, дөрд ил мүгавимәт көстәрдиләр[2].

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 37-38*
2. *Јенә орада.*

Гарабағ мəликлəри Надир шаһын Түркијə илə мүһарибəлəриндə Надир шаһа көмəк етмиш,онун гошунларыны əрзагла тə"мин етмишдилəр[1]. Тəсадүфи дејилдир ки, Надир шаһ Чилəбөрдүн мəликинə Түркијə илə мү- һарибəдə көстəрдији икидлијинə көрə Султан дəрəчəси вермишди. XUIII əсрдə ермəнилəрин əтраф əразилəри гарəт етмəлəрини ермəнилəрин азадлыг мүбаризəси адландырыб бу мəсəлəјə хүсуси əсəр һəср етмиш А.Ионисјан јазырды ки, Надир шаһын дөврүндə мəликликлəр өзлəринин чичəклəнмə дөврүндə идилəр[2].

Кəнчə вə Шəки ханлыглары тəрəфиндəн гызышдырылан, Кəнчə ханлығы илə Тəртəр чајы арасында јерлəшəн Күлүстан, һабелə əразиси Кəнчə ханлығы илə һəмсəрһəд олан Чилəбөрд мəликлəри Гарабағ ханлығына табе олмаг истəмирдилəр. Пəнаһəли хан онларла чидди мүбаризə апармаға мəчбур олмушду. Бу мүбаризəдə хејли дағынты баш вермиш, бу мəликлəрин һакимлəри Һатəм вə Усуб өз кəндлилəрилə бирликдə əввəлчə əл чатмаз јерлəрдə далдаланмыш, сонра исə Шəмкирə гачмышдылар. Кəнчə ханы онлара сығыначаг вермишди. Усуб вə Һатəм јалныз једди илдəн сонра өз мəликлəринə гајытмыш вə Гарабағ ханынын али һакимијјəтини гəбул етмишдилəр (3).Лакин Гарабағ ханы Усуб вə Һатəмин вə дикəр мəликлəрин сəдагəтинин анчаг заһири олдуғуну анлајараг, тəдричəн онлары һакимијјəтдəн узаглашдырыб, даһа үзүјола гоһумлары илə əвəз едирди.

1. А.Ионнисян. Россия и армянское освободительное движение в 80-х года XUIII столетия, 1947, сəh.16

2Јенə орада.

3. Гаси Абдуллајев, Азербайджан в XUIII веке и взаимоотношения его с Россией, Б., 1965, сəh.93

Ермəни мəликлəринин Гарабағ ханына табе олмаг истəмəмəсинин башлыча сəбəби онларын өз мүстəгилликлəрини сахламаг арзусу илə јанашы, хана гаршы дүшмəн мүнасибəтлəри илə дə бағлы иди. Бу ишдə Ганзасар Каталикосу да аз иш көрмүр, онлары гызышдырырды. Шүбһəсиз ки, Азəрбајчанын XUIII əср тарихинин көркəмли тəдгигатчысы бу мəсəлəјə вердији гијмəтдə сəһвə јол верир, əсəри јаздығы дөврүн "халглар догстлуғу" консепсијасыны мүдафиə едир, мəликлəрин мүбаризəсини сијаси һадисə кими гијмəтлəндирир, онларын түрк халгларына дүшмəн мүнасибəт бəслəмəлəринин əлејһинə чыхыр[1].

Емин Чозеф адлы бир мүəллиф Пəнаһ хан һакимијјəтə кəлəндə ермəни мəликлəринин она мүнасибəтлəрини тəсвир етмиш вə бу əсəрин һəмин һиссəси көркəмли тарихчи С.Ашурбəјли тəрəфиндəн Рус дилинə тəрчүмə олунмушдур. Тəрчүмə Тарих Институтунун елми архивиндə сахланылыр[2]. Бу јазыдан белə мə"лум олур ки, беш мəликдəн дөрдү Пəнаһəли ханын əлејһинə олдуғундан, она мүгавимəт көстəрдијиндəн Пəнаһəли хан онлары сыхышдырмыш вə онлары Күрчүстана гачмаға мəчбур етмишди. Иранда Фəтəли хан Əфшар һакимијјəтə кəлиб 40 минлик гошунла Гарабағ ханлығына һүчум етдикдə Чилəбөрд мəлији Һəтəм вə Күлүстан мəлији Күрчүстандан кəлəрəк Фəтəли хан Əфшара гошулмуш вə Шушаны мүһасирəјə алмышдылар. Мүһасирə бир ил чəкмиш, Пəнаһəли хан мəғлуб олмуш вə оғлу Ибраһим ханы киров вермəјə мəчбур олмушду. Фəтəли хан Əфшар јалныз үч күн Шушада галмыш, Кəрим хан Зəндин Урмијаја һүчум хəбəрини ешидиб кери дөнмүшдү. Мəликлəр Һəтəм вə Јусиф јенə

1. Гаси Абдуллајев, Азербайджан в XUIII веке, сəh. 93

2. ТИЕА Инв. N 377 /Тарих əдəбијјатында сəhвəн бу инв. N-си 381 көстəрилир/, сəh. 1-9

Күрчүстана гачмаға мәчбур олмушдулар. Тезликлә Күлүстан мәлији Јусиф Чиләбөрд мәлији Һәтәм Вәрәнд мәлији Шаһнәзәр вә Диза мәлији Исај Ибраһимхәлил ханын јанына кәлмишдиләр[1].

Пәнаһәли ханын бүтүн Гарабағ торпагларыны бирләшдириб ханлыг јаратмасына, өз мүстәгилликләрини сахламаға чалышан Чаваншир вә Отузики елатлары да мане олдуғундан хан онлара гаршы да мүбаризә апармалы олмушду.

Пәнаһәли хан Чаваншир дахили вә харичи дүшмәнләрдән даһа јахшы горунмаг үчүн јени, даһа мөһтәшәм бир гала инша етмәји гәрара алды.Мирзә Адыкөзәл бәјин јаздығы кими "Шаһ булағы" ады илә мәшһур олан Тәрнәкүтдә бир гала бина етди. Даш вә әһәнкдән мәсчидләр, евләр, чарсу вә һамамлар тикдирди... Араны өзүнә мәскән етди"[2]. Бу галанын тикинтиси 1751-чи ил нојабрын 20-дә башланмыш, бир ил сонра 1752-чи ил нојабрын 7-да баша чатдырылмышды.

Пәнаһәли хан каһ она тәрәф олуб, каһ да үз дөндәрән ермәни мәликләрини зәрәрсизләшдирмәк үчүн онларын арасында чәкишмәләр салмагдан да истифадә едирди. Мәсәлән, Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр ки, Вәрәндә мәлији Шаһнәзәр дикәр дөрд мәлијә гаршы чыхды вә Чанагчыда гала дүзәлдиб, ораја сығынды. Дөрд мәлик Вәрәндәни дағыдыб галаја һүчум етдиләрсә дә ону ала билмәдиләр. Вәрәндә мәлији Пәнаһ Әлихана итаәтини билдирди, һәтта Шуша галасыны тикмәк үчүн јери она мәсләһәт көрдү. Галаны инша едән Пәнаһәли хан ханлығын әразисини кенишләндирмәјә киришди. О, Нахчывандан Татар вә Сисиан маһалларыны, Тәбриз бәјләрбәјлијиндән Зәнкәзур вә Гапан маһалларыны алараг, даһа сонра

1.ТИЧЕА,Инв. N 377, сәһ. 1-9

2. Мирзә Адыкөзәл бәј "Гарабагнамә","Гарабагнамәләр" I китаб, сәһ. 35

Ирәван ханлығынын Ушачыг кәндиндән Көјчә сәрһәддинә гәдәр Тәртәр чајы саһилбоју узанан торпаглары, Кәнчә ханлығынын ихтијарында олан Худафәрин көрпүсүндән Күрәкчаја гәдәр олан торпаглары да өз әлинә кечирди.

Бундан башга Нахчыван елиндән олуб бир минбашыја табе Кәнкәрли ели, Күрчүстандакы Дәмирчи Һәсәнли ели, јенә бир минбашыдан асылы олан Күрчүстанын мәшһур елатындан сајылан Чинни тајфасы Пәнаһ ханын һакимијјәтини гәбул етдиләр.

Гарабағ вилајәтинин әсл елаты, Чаваншир, Отузики вә Кәбирлиләр иди. Чаваншир вә Отузикиләрдән фәргли олараг Кәбирлиләр дә там сәдагәтлә хана хидмәт етмәјә разы олдулар.

Гејд едилдији кими, Пәнаһәли хан Мәликләрдән, онун әлејһинә галхан елатлардан вә Иран тәһлүкәсиндән мүдафиә олунмаг үчүн јени бир гала тикмәји гәт етмишди. О, бу гәрара Мирзә Чамалын јаздығы кими, Мәһәммәдһәсән хан Гачарын Мазандаран, Иран вә Чәнуби Азәрбајчаны өзүнә табе етмәси хәбәри јајылдығы күнләрдә кәлмишди. Мәнбәдә дејилир ки, Пәнаһ Әли ханын даима һөкумәт ишләри илә мәшғул олан ишкүзар вә бачарыглы адамлары онун ишарәси илә јығылыб белә мәсләһәт көрдүләр: "Мәрһум Надир шаһын вәфатындан сонра бизимлә Әли Гулу хан вә Әмираслан сәрдар арасында сүлһ, иттифаг вә достлуг әлагәси давам етмәкдә иди. Инди мүмкүндүр ки, белә бир достлуг әлағәси бизимлә Мәһәммәдһәсән хан арасында олмасын. Әтраф ханлардан да лазыми гәдәр хатирчәм дејилик. Мәһәммәдһәсән ханы әлејһимизә тәһрик едәрәк,онунла бирликдә бизә гаршы чыхмалары еһтималы вардыр. Белә бир вәзијјәтдә Гарабағ елләри вә гошунлары гызылбаш гошунунун ајағы алтында

мәһв олар, биз исә Шаһбулағ галасында елә гүввәтли дүшмәнин вә әтраф ханларын гаршысында мүгавимәт көстәрә билмәјиб тамамилә гырыларыг. Буна көрә дә вагиәнин әлачыны габагчадан дүшүнмәк лазымдыр. Галаны дағлар арасында, кечилмәз бир јердә һәмишәлик вә әбәди олараг тикмәк лазымдыр ки, һәтта гүввәтли дүшмән ону мүһасирәјә ала билмәсин. Галанын бир тәрәфи даима дағларда олан елләрин үзүнә ачыг олмалы, маһалларла әлагәмиз кәсилмәмәлидир.

Бу мәсләһәти һәмишә хејирхаһ олан Мәлик Шаһназәрә дедиләр. Мәлик Шаһназәр бәјин бәјәнмәси илә Шуша галасыны тикмәк гәрарына кәлдиләр"[1]. Биз бу ишин нечә баш вермәсини мүәјјән етмәк үчүн хејли әдәбијјата вә гајнаглара мүрачиәт етдик вә белә нәтичәјә кәлдик ки, Ф.Әлијев галанын нечә тикилмәсини һәртәрәфли тәдгиг етмиш вә охучуја чатдырмышдыр.Биз әсасән онун јазысындан истифадә етдик[2]

Чох ахтарышдан сонра Шушакәнд адланан јерин јахынлығындакы јүксәкликдә белә бир јер тапылды. Бура дәниз сәвијјәсиндән 1.400 метр һүндүрлүкдә јерләшән[3] мешәликлә өртүлмүш,бир тәрәфи учурум, дикәр тәрәфи исә сылдырым гајаларла әһатә олунмуш тәбии бир гала иди. Бурада нә ахар су, нә дә бир булаг вар иди. Белә бир јердә гала тикиб, шәһәр салмаг о гәдәр дә әлверишли дејилди. Рәвајәтләрә көрә, Пәнаһ хан бу јери бәјәнибсә дә, өз фикрини гәти сөјләмәјиб вә илк нөвбәдә һәмин јердә гују газылмасыны тәләб етмишди.

1. "Гарабағнамәләр" I китаб, сәһ. 214
2. Ф.М.Әлијев. Шимали Азәрбајҹан шәһәрләри, Б., 1960, сәһ. 47-50
3. Е.Вейденбаум. Путеводитель по Кавказу. Т.1868, сәһ.395

Бу барәдә Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр: "Шәһәрин бина олуначағы јердә ахар су вә булаг јох иди. Имтаһан үчүн бир нечә гују газдылар. О, гујулардан су чыхандан сонра /Һичри/ 1170-чи илдә Шуша шәһәринин бинасыны гојдулар[1]".

Шаһ булағында сакин оланлары, бир пара кәнд әһалиси илә көчүрүб бураја кәтирдиләр. Һәр бир шәхсә јурд вә јер вериб әһалини мәскун етдиләр. Сонра Пәнаһ хан өз аиләси үчүн уча имарәтләр вә бөјүк биналар салдырды. Һүнәрли усталар, сәнәт саһиби вә иш билән ме"марлар бары, һасар, бүрҹ вә дивар чәкдиләр. О диварларын әксәри бә"зи јерләрдә инди дә дурур[2].

Мирзә Адыкөзәл бәјин сөзләриндән елә чыхыр ки, бура әввәлчә мүхтәлиф јерләрдән аиләләр көчүрүлмүш вә сонра гала диварлары илә әһатә олунмушдур. Бу фикирлә разылашмаг чәтиндир. XUIII әср феодалы һеч вахт гала диварлары илә әһатә олунмамыш јерә әһали топлајыб јашајыш евләри вә дикәр биналар тикдирмәјә үрәк едә билмәзди. Чүнки белә олдугда әһали вә еләчә дә шәһәрин бүтүн дукан-базары дүшмән гошунларынын гурбаны ола биләрди. Дикәр тәрәфдән, мә"лум олдуғу кими, Пәнаһ Әли ханын "Шаһбулаг" адланан галасы вар иди. Зәннимчә, јени гала һазыр олмадан, хан өз вар-дөвләтини һәр дәгигәдә дүшмән басгыны көзләнилән бир вахтда истеһкамсыз јерә кәтирмәјә чүр"әт етмәзди. Чох күман ки, Пәнаһәли хан гала һасарлары тикдирмәк

1. Мирзә Адыкөзәлбәј. Гарабағнамә, Бакы, 1950, сәһ.69
2. Јенә орада.

үчүн чамааты нөвбә илә әразијә чәлб етмиш, гала һасарлары һазыр олдугдан сонра исә ораја "һәр күн,һәр ај, һәр ил чамаат ахышыб кәлмәјә башламышдыр[1]".

Јеничә мејдана чыхмыш Шуша шәһәринин әһалиси беләјолла јаранмышды. Шуша галасыныи әразиси тәгрибән 3-4 квадрат версти әһатә едирди[2]. Шәһәр шималдан чәнуба доғру амфитеатр шәклиндә узаныр.

Хан өз адыны әбәдиләшдирмәк үчүн шәһәрә Пәнаһабад адыны вермишди. Лакин кетдикчә бу ад өз әһәмијјәтини итирмиш вә гоншулугдакы Шуша кәндинин адыны гәбул етмишдир[3]. Гала һасарларындан әлавә, ханын әмри илә шәһәрдән бир аз узагда даһа ики истеһкам тикилмишди. Бу истеһкамлар әсас е"тибарилә кешикчи вәзифәсини јеринә јетирирди[4].

Шәһәрин е"тибарлы гала һасарлары илә әһатә олунмасы, орада динч гуручулуг ишләринин апарылмасы үчүн кениш имканлар јаратмышды. Одур ки, шәһәрдә тикинти ишләри сүр"әтлә кенишләнмишди. Һәмин дөврләрдә тикилмиш "Хан сарајы" бу күнә кими сахланылмагдадыр. Шәһәрдә базар мејданчасы, һәр бир мәһәллә үчүн мәсчид, һамам, мәдрәсә вә с. инша едилмишдир[1]. Тикинти ишлә-

1. Иосиф Эмин. Жизнь и примечания Иосифа Эмина. Инкилисчәдән тәрчүмә едәни С.Ашурбәјли.Азәрб.ЕА А.Бакыханов адына Тарих Институтунун архиви. инв. 377 сәһ. 2

2. И.Лалаян Шуша. ТИЕА, инв. 381. сәһ.2

3. Е.Вейденбаум. Көстәрилән әсәри. сәһ. 395. Краткий очерк городов. Закавказского края. Кавказский календарь 1846, Тифлис, 1945, сәһ.54

4. И.Захарян, Война Шаха с Карабахским ханом. ТИЕА, инв.9242 сәһ.9

ри Пәнаһ ханын варисләри заманы да давам етмишдир. О дөврүн диггәтә лајиг тикинтиләриндән бири дә Пәнаһ ханын оғлу Меһрәли ханын һакимијјәти дөврүндә /1780-1760-чы илләр/ тикилән "Әскәран галасыдыр"[2].

Шушанын күчәләри нисбәтән кениш, евләринин дамы исә башга мүсәлман шәһәрләринин евләри кими јасты дејил, бучаг шәклиндә иди[3].

Шуша шәһәри салынан күндән 1797-чи илә кими бир дәфә дә олсун дүшмән ордусу ораја даил ола билмәмишдир. Гала һәм мөһкәм, һәм дә әлчатмаз һүндүрлүкдә јерләширди. Беләбир вәзијјәт, гејд етдијимиз кими, шәһәрдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафы үчүн әлверишли шәраит јаратмышды. Мәһз буна көрә дә "әкәр Азәрбајчанын Бәрдә, Кәнчә, Шамахы кими гәдим шәһәрлиләри өзләринин кечмишләри илә фәхр едә биләрдиләрсә, Шуша онлары өз инкишафында өтмүшдү[4]".

Тәбиидир ки, орта әср шәһәрләринин инкишафы дедикдә, илк новбәдә тичарәт вә сәнәткарлығын инкишафы нәзәрдә тутулур. Бу исә билаваситә шәһәр әһалисинин вә онун тәләбатынын чохалмасы демәкдир.

1. Баһарлы, Әһвалати Гарабағ. Гарабағнамәләр II китаб,сәһ. 275

2. ДЖ.Александрович. И.Азизбеков, В.Сисоев, Евлах-Шуша, "Известия Азербайджанского Комитета охраны памятников старины, Искусство и природы", Б., 1927, сәһ. 12

3. Очерк крепости Шуши и всего Карабага, "Северная пчела", 1931, N 210

4. М.Мустафаев, Экономика Карабагского ханства в конце XUIII и первой четверти XIX в., Автореферат, канд.дис. М., 1953, сәһ. 8

Һәгигәтән Шуша шәһәринин тарихән гыса мүддәтдә мејдана кәлмәсинә бахмајараг, бурада әһалиси XUII әсрдә 25-30 мин олан Шамахы, Кәнчә[1] шәһәрләриндән даһа чох адам јашајырды.

XIX әсрин илк илләриндә Шушада олмуш Коппел Чорч адлы бир мүәллиф 1824-чү илдә јаздығы әсәриндә гејд едир ки, Шушада 2 мин ев вар иди. Әһалинин дөрддә үч һисссәини татарлар /азәрбајчанлылар - А.J./ тәшкил едир. Рајонун дили Түрк дилинин ләһчәсидир". Шәһәрин әһалиси габаглар даһа чох иди. Онларын бир чоху гачмаға мәчбур олмушду вә инди гајыдырлар[2].

Әкәр биз бурада һәр аиләдә беш нәфәр адам јашадығыны фәрз етсәк, о заман Шушада тәгрибән 10.000 нәфәр адам јашадығыны еһтимал едә биләрик. Лакин әкәр биз һәмин рәгәмин үзәринә, шәһәрин 1795-чи илдәки мүһасирә заманы вә даһа сонра ачлыгдан һәлак оланларын һесабына бир нечә мин әлавә етсәк, о заман Шушада 10.000 нәфәрдән артыг адам јашадығыны көрәрик. Мүлаһизәми XUII әсрин икинчи јарысынын мүәллифи С.Бурнашев дә тәсдиг едир. О, јазыр ки, Шуша вә онун әтрафында 3.000 миндән артыг аилә јашајырды[3].Әкәр бу фикрә дә һәр аиләдә 5 нәфәр һесабы илә јанашсаг, јенә дә 10.000-дән артыг рәгәм аларыг.

Әлбәттә, бу рәгәм тәгрибидир. Лакин еһтимал етмәк олар ки, Шуша шәһәри әмин-аманлыг чәһәтдән әлверишли мөвге тутмасы сајәсиндә, әһалисинә көрә башга шәһәрләр арасында мүстәсналыг тәшкил едә биләрди. Чох күман ки, Шуша галасынын тәһлүкәсизлијини нәзәрә алараг, шәһәрдә даһа чох адам топланмыш вә бунун нәтичәсиндә дә әһалинин сајы артмышдыр.

1. *И.Петрушевский, Азербайджан в XUII в. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, сәһ. 282-294.*

2. *ТИЕА, инв. 378, сәһ. 1-3*

3. *С.Д.Бурнашев, Описание областей Азербайджански в Персии и их политического состояния в 1786, Курск, 1793, сәһ. 13.*

"Гарабағ әјаләтинин тәсвириндә" јазылдығына көрә, Шуша шәһәри үч мәһәлләдән: Тәбризли, Газанчалы вә Ағлисли мәһәлләләриндән ибарәт имиш. Лакин дикәр материаллара әсасән белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Шуша шәһәриндә үч мәһәллә дејил, даһа чох мәһәллә олмушдур. Шуша шәһәриндә дә галабәји олмасы һаггында "Шуша әјаләтинин тәсвирин"дә мә"лумат вардыр"[1].

XIX әсрдә јашамыш көркәмли тарихчимиз А.Бакыханов Пәнаһәли ханын ермәни мәликләри үзәриндә гәләбәдән сонра Гарабағ ханлығынын гүдрәтли ханлыға чеврилмәсини гејд едәрәк јазырды: "Күнү-күндән гүввәтләнән Пәнаһ хан ермәни мәликләрини, Араз үзәриндә Худафәрин көрпүсү илә Күрәкчај арасындакы бүтүн торпаглары вә Бәркүшат маһалыны өзүнә табе етди. Бундан башга о Гарабағ әјаләтиндән Меһри вә Күнеји, Нахчыван әјаләтиндән Татеви вә Сисианы,Әрәван әјаләтиндән Тәртәр Күланини, Тәбриз әјаләтиндән Зәнкәзур вә Гафаны өзүнә бирләшдирди. Бә"зән о өз һакимијјәтини Әрдәбилә вә башга әјаләтләрә дә шамил едирди[2].

Көркәмли тарихчи И.П.Петрушевски исә ханлығынын әразиси барәдә јазырды ки, ханлыг Гарабағын дүзәнлик вә дағлыг һиссәләрини, һәмчинин Гафгаз Ермәнистанынын

1. *Описание Карабахской областей провинции, составленное в 1823. Азәрб. МДТА, ф. 28 сиј. 252, сәһ. 9*

2. *А.Бакыханов, Күлүстани-Ирәм, Б., 1991, сәһ. 155*

ҹәнуб шәрг һиссәсини әһатә едирди[1].

Биз бу алимин сон сөзләри илә разылаша билмәрик. Белә ки, бу дөврдә Гафгазда Ермәнистан олмамышдыр. Онун "Гафгаз Ермәнистаны" адландырдығы әразини А.Бакыханов јухарыда кәтирдијимиз игтибасда дүзкүн мүәјјән етмишдир.

Мәнбәләрә көрә ханлығын сәрһәдләри белә көстәрилир: "Ҹәнуб тәрәфдән Худафәрин көрпүсүндән Сыныг көрпүјә гәдәр Араз чајыдыр. Инди /Сыныг көрпү/ Газах, Шәмшәддин вә Дәмирчи-Һәсәнли ҹамааты арасындадыр вә Русија дөвләт мә"мурлары ону Рус истиласы илә Красна Мост, јә"ни Гызыл Көрпү адландырырлар.

Шәрг тәрәфдән Күр чајыдыр ки, Ҹавад кәндиндә Араз чајына говушараг кедиб Хәзәр дәнизинә төкүлүр.

Шимал тәрәфдән Гарабағын Јелизаветполла сәрһәдди Күр чајына гәдәр-Көран чајдыр вә Күр чајы чох јердән /кечиб/ Араз чајына чатыр. Гәрб тәрәфдән Күшбәк, Салварты вә Әрикли адланан уча Гарабағ дағларыдыр"[2].

Гарабағ ханлығында 21 маһал вар иди. Онлардан Ҹәбрајыл, Кәбирли, Ҹаваншир, Зәнкәзур, Меһри, Бәркүшад, Гапран, Гарачарлы вә с. көстәрмәк олар[3].

Беләликлә, XUIИ әсрин 40-чы илләринин сону - 50-ҹи илләринин әввәлләриндә гүдрәтли Гарабағ ханлығы јаранмыш вә онун башында Пәнаһәли хан дурурду. Хан мүтләг һаким иди. О, дахили вә хариҹи сијасәт мәсәләләриндә там мүстәгил иди. Онун өвладлары, гоһумлары, хана јахын олуб, сарајда јүксәк мөвге тутан бәјләр дә ханын һөкмүнә табе идиләр. Лакин ханын шәриәт гануларыны вә халгын әсрләрлә олан адәт-ән"әнәләрини позмаг һүгугу јох иди. Ханын вариси вә дикәр өвладлары кениш һүгуглара малик идиләр. Лазым кәлдикдә, хан онлара мүлк, кәндләр вә пул бағышлајырды. Онлардан сонракы јери онун гоһумлары - нәсли бәјләр, мәликләр тутурдулар. Хан онлара мүлк, рәијјәт бағышлајыр вә ханлығын идарәсиндә вәзифәләр верирди[1].

Башга бир мүәллиф дә ејни фикирдәдир. О јазыр ки, хан мүтләг һаким иди. О, һеч кимдән сорушмадан, һеч кимә һесабат вермәдән истәдији адамы өлдүрә, јахуд бағышлаја биләрди. Хан бүтүн Иҹра вә һәтта "Шәриәт гануну илә мүһакимә олунан һалларда мәһкәмә һакимијјәтини өз әлиндә ҹәмләшдирмишдир. Беләликлә, һәр бир ҹәза ханын идарәсиндән башланыр. Сонра шәриәт маһалларынын мүһакимәсинә кечир вә хан тәрәфиндән тәсдиг олунараг иҹра олунурду. Пулла бағлы шикајәтләр бир баша хана верилирди"[2].

Ханын гоһумларынын, нәсли бәјләрин рәијјәт үзәриндә һакимијјәти ашағыдакылардан ибарәт иди: онлар өзләринә лазым оланлары рәијјәтләрдән алыр,онлары ишләмәјә мәҹбур едир,дарғалары вә ковхалары тә"јин вә истәдикләри вахт азад едир, чох да бөјүк олмајан күнаһлары мүгабилиндә онлары ҹәзаландырырдылар .Мүһүм ишләрә исә онларын бахмаг һүгуглары јох иди. Белә ишләрә хан бахырды.Гардашы вә гоһуму, бәјләр ирсән кечмиш әмлакы

1. И.П.Петрушевский, Очерки ....сәһ. 86

2. "Гарабағнамәләр" I китаб, сәһ. 107-108

3. А.Мильман, Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX века, Б., 1966, сәһ. 44

1. А.Бакыханов, Сочинения, Записки, письма Б.1993

2. И.Березин, Путешествие по Востоку, I һиссә, Казан, 1850, сәһ. 45-46

бөләркән, рәијјәтләрин дә бөлүнмәси һүгугу онлара мәхсус иди. Наиб дәрәчәси олан бә"зи гәдим нәсилдән олан бәјләр, ханын нәзарәти алтында бә"зи јерләри, ишләри идарә едирдиләр. Бу бәјләрдән вәфат едәнләрин јерини әсасән онларын өвладлары тә"јин олунурду. Лакин ханын башга бәји дә һәмин јерләрә тә"јин етмәк һүгугу вар иди. Белә һалда һәмин Наиб - бәјләрин мүлкијјәти онун нәслинин нүмајәндәләринин ихтијарында галырды[1].

Бир бәјин рәијјәти гачараг башга бәјин јанына кәлдикдә, ону сахламаг һүгугу јох иди вә ону өз саһибинә гајтармалы иди.

Бәј ханын мүәјјән етдији әсаслары вә адәт-ән"әнәни позараг рәијјәти сыхышдырдығы, ону мүфлисләшдирдији тәгдирдә, хан ону сакитләшмәјә мәчбур едирди. Өз рәијјәтинә мүнасибәтин јахшы олмасы хан тәрәфиндән тәгдир олунурду.

Мәнбәләрдә верилән мә"лумата көрә рәијјәтләри олмајан, јахуд аз олан бәјләрә, сарај хидмәтчиләринә хан мадди көмәк едир, мәвачиб верир, онлары мүкафатландырыр, иш вермәклә онларын мадди тә"минатына көмәк едирди[2].

Ханын ән јахын көмәкчиси баш вәзир иди. Мүлки идарә ишләриндә ханын вәзири апарычы рол ојнајырды. Ханын фәрманларынын вә көстәришләринин ичрасы илә мирзә мәшғул олурду. Хан сарајында мүһүм мөвге тутан Мирзә башгаларынын вәзифәләринин бөјүмәсиндә мүһүм

1. *Русија МДТА ф. 1268, сиј. иш 410, вәр. 90-91 Бах; А.Бакыханов,Сочинения, Записки, письма.... сәһ. 143.*
2. *Јенә орада*

рол ојнајырды.Бу ишдә пешкәш ады илә рүшвәт дә аз рол ојнамырды[1].

Ханын јанында мәсләһәтчи һүгугунда диван-хан шурасы вар иди. Ханын гоһумларынын вә јүксәк сәвијјәли феодалларын дахил олдуғу диванын јығынчаглары јалныз лазым кәлдији заман кечирилирди. Диванда мүһарибә вә сүлһ, верки гојулмасы вә топланмасы, мүһүм дөвләт вә чинајәт мәсәләләри, мүзакирә олунурду. Бу мүзакирәләр, әслиндә сөзүн әсл мә"насында мүзакирәдән чох узаг иди. Хан өз тәклифини верән кими диван үзвләри башларыны тәрпәтмәклә, онунла разы олдугларыны билдирирдиләр. Әслиндә онларын өз фикирләрини сөјләмәк һүгуглары јох иди. Бир архив сәнәдиндә диванын јығынчағында олунан "мүзакирәләр" белә тәсвир олунур: "Али руһани үзв тез галхмалы, фитва вермәлидир, јә"ни ханын ишиндә она уғур диләмәлидир. Башга үзвләр дуа охунан заман ајаға дурур вә дуа охунуб гуртарандан сонра өз разылыгларыны хана тә"зим етмәклә билдирир, сонра отурур вә башга ишләрин мүзакирәсилә мәшғул олурлар. Диванын јығылдығы бүтүн күнләрдә диванын дә"вәт олунмуш үзвләри ханын дүзәлтдирдији масанын архасына кечир,гонаг олурдулар. Бә"зи һалларда хан өзү гәрар гәбул едир, диванын үзвләрини тә"чили чағырмағы әмр едир вә чыхардығы гәрары ичра етмәк барәдә көстәриш верирди. Бу сонунчу һал әсасән өлүм чәзасы верилдикдә вә әмлак мүсадирә олундугда баш верирди. Бунунла белә,чыхарылан һөкмләр шәриәтә вә адәтән"әнәјә зидд олмамалы иди"[2].

1. *И.Шопен, М.Исторический памятник состояния армянской области в эпоху присоединения к Российской империи, с.973*
2. *Русија МДһТА /Мәркәзи Дөвләт һәрби Тарих Архиеи/ Ф. ВУА, иш 18486, вәр. 73-74*

Баш командан олан ханын шәхси гвардијасы феодалларын гошун дәстәләриндән, муздла тутулмуш әскәрләрдән вә силаһлы дәстәләрдән ибарәт иди. Силаһлы дәстәләр даими олмајыб, мүһарибәләр заманы јарадылырды. Сој башчылары вә ири феодаллар ханын тәләби илә гошун топламалы идиләр. Хан гошунлары тәркибиндә муздла тутуланлар даһа чох олурду. Муздла әсасән дағыстанлылар гошуна чәлб олунурдулар. Белә ки, онлар Гафгазда мәшһур идиләр вә онлар мүәјјән мәбләғ мүгабилиндә истәнилән хана гуллуг етмәјә һазыр идиләр[1]. Муздла тутулмушлар вә"д олунмуш мәбләғи вахтында алмадыгда, һәмин хан- лығын әразисиндә гарәт төрәдирдиләр. Мәсәлән, 1780-чи илдә Губа ханынын Гарабага јүрүшү заманы о, Ибраһимхәлил хан муздла тутулмушларын мәбләғини өдәјә билмәдији үчүн ханлығын бир чох кәндләрини гарәт етмиш, "бир нечә мин һејваны" әлә кечириб, Минкәчевирә кетмишди[2].

Ханлығын малијјә ишләринә башчылыг едән сәркәр али адланырды. Хан хәзинәсини ағасы адланан хәзинәдар идарә едирди[3].Ханын шәхси тәсәррүфатыны идарә едән исә ешик ағасы адланырды.

Веркиләри топламағы хан наибләрә, кәндхудалара вә јүзбашылара тапшырырды. Онларын фәалијјәти кәлир ишләринә нәзарәт едән Сандыхдар ағасынын нәзарәти алтында иди. Шәһәрләри ханын тә"јин етдији кәләнтәрләр, галабәјиләри идарә едирдиләр. Шәһәрләр мәһәлләләрә бөлүнүр вә һәр мәһәлләни мәһәлләбашы идарә едирди.

1. Русија, МДҺТА, ф. 52, иш 351, 5-чи һиссә, вәр. 36

2. Јенә орада, иш 218, вәр. 47-48, Бах: Гаси Абдуллаев, Азербайджан в XVII веке ...., сәһ. 109

3. АКАК, I чилд, I һиссә, сәнәд 1131, сәһ. 761

Ханлыглар маһаллара бөлүнүрдү вә онларын һәр бирини Маһалбәји јахуд наибләр идарә едирдиләр. Наибләрин изибати-идарә, мүһакимә етмәк һүгугу вар иди. Онлар гошун топлајыр вә гошун үчүн әрзаг тәдарүк едирдиләр. Гошун дәстәләринә јасавуллар башчылыг едирдиләр.Ханын вә наибләрин һәр биринин ајрылыгда јасавуллары вар иди. Онлар јүзбашыларла бирликдә гачгын кәндлиләри, гулдурлары тутур, верки вә мүкәлләфијјәтләри топлајырдылар. Кәндләри кәнтхудалар идарә едирдиләр. Онлар јүзбашылара, јүзбашылар исә дарғалара табе идиләр. Дарғалар наибләрә табе идиләр. Наибләр хана гуллуг мүгабилиндә әһалидән өз хејирләринә пулла вә әрзагла верки топлајырдылар[1].

Һејванларын отарылмасы вә јем еһтијаты топламагла мәшғул олан Әмир ахур,хан хәзинәсинин мәхаричи илә мәшғул олан сандыхлар ағасы, тахыл анбарларына нәзарәт едән вә хан анбарларыны сахлајан анбардар ағасы да хан мә"мурлары һесаб олунурдулар[2].

Ханлығын шәһәр вә кәндләриндә руһаниләр вә баш газы вар иди. Газылары ханлар тә"јин едирдиләр. Онлар ејни заманда шәриәт мәһкәмәләринә башчылыг едирдиләр. Шәриәт мәһкәмәсинин ишиндә ханын тә"јин етдији нүмајәндә дә иштирак едирди. Јерләрдә шәриәт мәһкәмәсинин чыхардығы һокм шүбһә доғурдугда, иш баш газынын башчылыг етдији мәһкәмәјә дахил олурду. Бу мәһкәмәдә мүәјјән чәтинлик мејдана чыхдыгда, хан руһаниләрин

1. Ерм. МДТА ф.133, иш I-а, вәр. 159-173, Бах: Гаси Абдуллаев Азербайджан в XVIII веке..... сәһ. 111

2. Полный персидско-русский словарь. Составитель Мирза Абдулла Кафарое, М., 1914, сәһ. 69, Бах: А.Милман, Политической строй...с.42

ичласыны топлајыр, ишин әтрафлы јохланмасыны тапшырыр, өзү вә јахуд нүмајәндәси бу ичласда иштирак едирди. Бу вә ја дикәр чинајәт вә башга иши сүбута јетирмәк үчүн ики шаһидин вердији мә"лумат кифајәт иди. Шаһидләр адил, онларын вердикләри мә"лумат исә көнүллү олмалы иди. Ејни заманда онларын бахылан ишә мүнасибәтдә марағы вә һеч бир чинајәтлә әлагәси олмамалы иди.

II ФӘСИЛ

ХАНЛЫҒЫН ГОНШУ ХАНЛЫГЛАР ВӘ КҮРЧҮСТАНЛА МҮНАСИБӘТЛӘРИ

Гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан ханлыглары вә Күрчүстанла мүнасибәтләр үзәриндә дајандыгда бә"зи һалларда Русија, Иран, Түркијә илә мүнасибәтләрә дә тохунмаг зәрури олачагдыр.

Бу фәсилдә һәм Пәнаһәли ханын, һәм дә Ибраһимхәлил ханын һакимијјәти дөврүндә онларын ханлығын дахилиндә әмин-аманлыг јаратмаг үчүн көрдүјү сијаси тәдбирләр, гоншу ханлыгларла вә Күрчүстанла мүнасибәтләр үзәриндә дајаначағыг.

Пәнаһәли хан Надир шаһын өлүмүндән сонра Иранда давам етмәкдә олан гарышыглыгдан истифадә едәрәк Кәнчә, Әрдәбил вә Нахчыван ханларыны өзүнә табе етмәји гәрара алды. О, илк нөвбәдә Әрдәбили табе едәрәк, Сарычалы Дәркаһ бәји Әрдәбилә башчы тә"јин етди. Тезликлә Кәнчә ханлығы да ондан асылы вәзијјәтә дүшдү. Пәнаһәли хан табе етдији ханларын әл-гол ачмасына мане олмаг үчүн, онларын оғланларыны јанында киров сахлајырды.

Бу һадисәләри, Пәнаһәли ханын күчлү хана чеврилмәсини тәсвир едән Рзагулу бәј Чамал оғлу јазырды: "Белә бир заманда мәрһум Пәнаһ хан, Кәнчә, Ирәван, Нахчыван, Гарадағ вә Әрдәбил вилајәтләри илә достлуг етмәк вә о јерләрин ханларыны өз тәрәфинә чәкмәк фикринә дүшдү. Аз мүддәт ичәрисиндә онларын бә"зисини зорла, бә"зисини елчиликлә, бир парасыны да јахынлыг вә гоһумлуг васитәсилә өзүнә табе етди. Хүсусилә, Сарычалы Дәркаһгулу бәји Әрдәбил шәһәринә һаким тә"јин

етди. Кәнчә ханзадәләриндән кефи истәдијини һөкумәт ишинә тә"јин едир, истәмәдијини исә гуллугдан чыхардырды. О, вилајәтләрин ханларынын ушагларындан бир нечә нәфәрини кәтириб өз јанында киров сахлајырды"[1].

Мирзә Адыкөзәл бәјин өз "Гарабағнамә"синдә гејд етдији кими, Пәнаһәли хан кетдикчә кучләнмәкдә олан Шәки ханлығынын онун ханлығыны өзүнә табе едә биләчәјиндән еһтијат едәрәк, она гаршы иттифаг јаратмаға киришди. О, илк новбәдә Гарадағ ханы Казым ханы, Нахчыван ханы Һејдәргулу ханы вә Кәнчә ханы Шаһверди ханы өз јанына дә"вәт етди, мәсләһәт мәчлиси гурду. Онлар Картли-Кахетија чары II Ираклини дә өз тәрәфләринә чәкмәк үчүн мәктубла она мүрачиәт етдиләр.Гоншулуғундакы Азәрбајчан ханлыгларыны өзүнә табе етмәк нијјәтиндә олан II Иракли Һачы Чәләби хана гаршы биркә мүбаризә апармаға разы олду. Пәнаһәли вә дикәр ханлар кәлиб Кәнчә јахынлығында Гызылгаја адланан јердә дүшәркә салдылар. Бура кәлмиш күрчү чары хаинчәсинә ханлары әсир етди.

Кәнчә ханынын Шәки ханына гаршы чыхмасы вә күрчү чарынын хәјанәти Кәнчәнин бә"зи әслзадәләрини нараһат етди. Онларын бир чоху Чәләби ханын мәрдлијинә инанырды. Буна көрә дә онлар әсир алынмыш ханлары азад етмәк үчүн Һачы Чәләби хана мүрачиәт етмәји гәрара алдылар вә онун Минкәчевир јахынлығында салынмыш дүшәркәсинә атлы көндәрдиләр. Онлар билирдиләр ки, Пәнаһәли ханын Шәки ханлығына јијәләнмәк планларындан хәбәр тутан Һачы Чәләби хан ону гаршыламаг үчүн Шәкидән чыхмыш вә Минкәчевир јахынлығында әјләнмишди.

1. Рзагулу бәј Мирзә Чамал оглу. Пәнаһ хан вә Ибраһим ханын Гарабағда һакимијјәтләри вә о заманын һадисәләри "Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ. 214

Һачы Чәләби хан әһвалатдан хәбәр тутуб Азәрбајчан ханларыны азад етмәк үчүн Күрү кечәрәк Кәнчә истигамәтиндә һәрәкәт етди. Һачы Чәләби ханын ону тә"гиб етмәси хәбәрини алмыш Иракли 1751-чи илдә Чар-Балакәндә Һачы Чәләби илә дөјүшдә мәғлубијјәтә уградығыны јадына салараг горхуја дүшсә дә, вуруша киришмәли олду. Үзләшмиш ики гошун арасында шиддәтли вурушма баш верди. Мирзә Адыкөзәл бәј јазыр: "Һачы Чәләби хан бу дөјүшдә галиб кәлди, Иракли хан кери чәкилмәјә мәчбур олду вә гошуну гачмаға башлады. Һачы Чәләби хан онлары тә"гиб етди. Шәмкирдә, Шәмшәддилдә вә Газахда онлара бөјүк итки верди. Тифлисдән 35 км аралыда дајанды. О, азад етдији ханлары өз јурдларына гајтарды, әлә кечирдији торпаглары идарә етмәји исә оғлу Ағакиши бәјә тапшырды. Лакин Күрчүстан валиси Иракли ону тезликлә сыхышдыра билди. Ағакиши бәј Шәкијә гајытды. Ираклинин гошуну Худафәрин көрпүсүнә гәдәр ирәлиләди, кери гајыданда исә Кәнчә вә Гарабагын бир чох јерләрини гарәт етди"[1].

Иранда һакимијјәтә јијәләнмиш Кәрим хан Зәнд Ибраһимхәлил ағаны азад етди /Бу барәдә Иранла мүнасибәтләр параграфында мә"лумат вериләчәк/. Она Гарабағ ханлығынын ханы һүгугуну тәсдигләјән фәрман вериб јола салды. Пәнаһәли ханы исә өзү илә Шираза апарды вә о бурада вәфат етди. Пәнаһәли ханын чәназәсини Ағдама апарыб бурадакы мүлкүндә дәфн етдиләр.

Гарабағда һакимијјәтә јијәләнмиш Ибраһимхәлил хан тезликлә ханлығынын әразисини хејли кенишләндирди. Тарихчи бу барәдә јазыр:

1. "Гарабағнамәләр", Мирзә Адыкөзәл бәј, Көст. әсәри 2сәһ. 42-43

О, (Ибраһимхәлил хан - А.Ј.) "Иран, Рум /Түркијә/ падшаһларына вә саир өлкәләрин һөкмдарларына бојун әјмәјәрәк Гарабағ, Шәки, Ширван, Тәбриз, Нахчыван, Әрдәбил, Хој, Марағa, Ирәван вә һәтта Ирагла Азәрбајчан һүдудунда олан Гапланкуја гәдәр һөкмран олду"[1].

Мирзә Адыкөзәл бәјин бу јазысындан елә мә"лум олур ки, Ибраһимхәлил хан бөјүк бир әразини, демәк олар ки, бүтүн Азәрбајчаны өз һакимијјәти алтында бирләшдирмишди. Шүбһәсиз ки, бурада чох бөјүк шиширтмә вар. Буну Азәрбајчан ханлыгларынын тарихини тәдгиг етмиш тәдгигатчылар да гејд едирләр. Мирзә Адыкөзәл бәјин истинад етдијимиз әсәрини чапа һазырламыш тәдгигатчы да бу фикрә тәрәфдар олмуш вә беләә бир гејд јазмағы лазым билмишдир:"Мүәллиф бөјүк мүбалиғәјә јол верир. Ибраһим ханын анчаг Гарадағ, Әрдәбил, Нахчыван вә Кәнчә һакимләри үзәринә бә"зи шиддәтли тә"сири олмушдур. Шәки, Ширван, Тәбриз , Хој, Марағa вә Ирәван һеч бир вахт Ибраһим хандан асылы олмамышдыр"[2].

Ибраһимхәлил ханын һакимијјәтә кәлмәсилә Гарабағ мәликләринин ханлыға олан мүнасибәти дәјишди. Пәнаһәли хана табе олмуш мәликләрдән үчү - Дизаг мәлији Јесај,Чиләбөрд мәлији Мәчлум вә Күлүстан әмири Бәјләрјан Ибраһимхәлил хана табе олмаг истәмәјиб. Там мүстәгиллик әлдә етмәји гәт етдиләр. Гарабағы зәиф көрмәк истәјән бә"зи феодал гүввәләр мәликләрә көмәк әли узатмаға һазыр идиләр.

1781-чи илин мајында Ибраһимхәлил Хан Вәрәндә Мәлији Исајы гонаг кими јанына чағырараг, өлдүртдү. Даһа сонра, Ибраһимхәлил хан Дизаг Мәлики Јесајы јанына

1. *Мирзә Адыкөзәл бәј. Көстр. әсәри, "Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 48*
2. *Бах: Јенә орада, сәһ. 48-ә едилмиш әлавә.*

чағырараг өлдүртдү, бир ајдан сонра исә онун оғлу Вахтанғы чағырды. Буну көрән Чраберт вә игермидар мәликләри горхуја дүшәрәк Ираклинин һимајәсини гәбул етдиләр"[1].

Ибраһимхәлил Хан мәликләрлә мүбаризәјә киришмәклә јанашы, онларын бә"зиләрини динч јолла өз тәрәфинә чәкмәк үчүн башга васитәләрә дә әл атды.

О, Исајдан сонра һакимијјәтә кәлмиш Вәрәндә мәлији Шаһнәзәрин гызы Һуризада евләнди. Хачын мәлији Мирзә хан да көстәрилән үч мәлијә гошулмады. Көрүнүр о, Ибраһимхәлил ханын ону үстәләјиб мәликлијинин әразисини тута биләчәјиндән еһтијат етмишди. Ибраһимхәлил хан вә онун мүттәфигләри илә мәликләр арасында мүбаризә башланды вә бу мүбаризәдә бүтүн васитәләрдән истифадә олунурду[2].

Ибраһимхәлил хан Чиләбөрд мәликлијини табе етмәк үчүн танынмыш Чиләбөрдлү Рүстәм бәјә мәликлик вә"д едәрәк, ону өз тәрәфинә чәкди. Рүстәм бәј исә Јерисманканс монастрынын башчысына каталикослуг вә"д едәрәк, ону Ганзасар монастрынын каталикосуна гаршы галдырды. Беләликлә, Ибрахһимхәлил хан Чиләбөрд мәлијинә гаршы Вәрәндә вә Хачын мәликләри, Рүстәмбәј вә Јерисманканс каталикосундан ибарәт иттифаг јаратды. Чиләбөрд мәлијинә исә Күлүстан, Дизаг мәликләри вә Ганзасар католикосу көмәк едирдиләр[3].

1. *Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 234, вәр.12*
2. *Раффи, "Хамсан Меликутюннер 1600-1827 "Пять Меликств, Изд. газеты "Мшак на арм. языке,Тифлис, 1882; Бах: В.Н.Левиатов, Очерки .... , сәһ. 146*
3. *АКАК, I чилд, сәһ. 38-39*

Гарабағ ханына гаршы олан мәликләр јардым үчүн Русијадан да истифадә етмәјә чалышырдылар.

1783-чү илин августунда Арарат вә Ганзасар патриархлары Крымда вә Чәнуб губернијаларында јерләшән рус гошунларынын баш команданы Г.А.Потјомкинә мәктубларла мүрачиәт етмиш вә бу мәктублары ермәни мәликләри дә имзаламышдылар. Мәктубда билдирилирди ки, рус гошунлары Азәрбајчана, хүсусән Гарабағ ханлығына кәлдији тәгдирдә онлара һәр чүр көмәк верәчәкләр(1).

Кенерал-поручик Потјомкин рус гошунларынын баш команданы кенерал Г.А.Потјомкина 1783-чү илдә јазырды ки, Гарабағ мәликләри бураја рус гошунларынын кәлмәсини сәбирсизликлә көзләјирләр(2).

Ибраһимхәлил ханын ермәни мәликләри илә мүбаризә апардығы бир дөврдә Чар Ираклинин 1783-чү илдә кенерал-поручик Потјомкинә јаздығы мәктубдан belә ајдын олур ки, Ибраһимхәлил ханын гардашы вә бә"зи гоһумлары илә мүнасибәтләри дүшмәнчилијә чеврилмишдир. Ибраһимхәлил хан онларын ону өлдүрә биләчәјиндән еһтијат едәрәк, Шушада 700 нәфәрлик ләзки силаһлы дәстәси сахлајыр(3).

1784-чү илин јајында Русија вә Күрчүстан гошунлары ермәни мәликләри илә бирликдә Ибраһимхәлил ханын үзәринә јүрүш етмәјә, ону ханлыгдан узаглашдырмаға һазырлашыр, Гарабағ ханлығындакы ермәни мәликләри исә ермәни патриархы илә иттифага кирәрәк һәр вәчһлә Ибраһимхәлил хана мүгавимәт көстәрмәјә чалышырдылар. Онлар Гафгаздакы Русија гошунларынын команданы Потјомкинә јазырдылар ки, Түркијәнин

1. Русија МДҺТА, ф. 52, сиј.1/194, иш 286, 1 һиссә, вәр.182
2. Јенә орада, вәр.296.
3. ТИЕА, инв. N 8908

нүмајәндәләри Күр чајы саһилиндә азәрбајчанлылардан ибарәт орду јаратмаға, онлары рус гошунларына гаршы јөнәлтмәјә чалышырлар. Мәликләр бу ишдә Ибраһимхәлил ханын мүһүм рол ојнадығыны гејд едәрәк, Русијаны Ибраһимхәлил хана гаршы јөнәлтмәк истәјирдиләр(1).

Гарабағ ермәни мәликләри илә әлагә јаратмаг үчүн Орду Команданлығы ораја өз нүмајәндәсини көндәрмишди. Һәмин адамын вердији мә"луматдан belә ајдын олур ки,патриарх Иоанн вә мәликләр команданлыға вә архијепископа бир касыб адам либаслы шәхслә мәктублар көндәрмишләр. Мәктубларда гејд олунурду ки, онларын фәалијјәтиндән хәбәр тутмуш Ибраһимхәлил хан, онлары мәһв етмәјә чалышыр. Русија Дәрбәндә вә чәнуба доғру гошун јеритсин,Кәнчәдә вә Күрчүстанда ики алај јерләшдирсин онда мәликләр јахынлыгда көмәк олдугда, Ибраһимхәлил ханы мәһв етмәјә кедәрләр. Мәликләр бешминлик сувари вә пијада гошун чыхармаға һазыр олдугларыны,рус гошунлары Кәнчәјә кирдикдә, онларла бирләшәчәкләрини билдирирдиләр. Ермәни мәликләри belә һесаб едирдиләр ки, Ибраһимхәлил ханын Кәнчә ханы Мәһәммәдханы әсир апармасы, Фәтәли ханын исә ону өз тахтына гајтармаг истәмәси дә онлар арасында тоггушмалара кәтириб чыхара биләр ки, бунун исә онлара (мәликләрә) јалныз хејри ола биләр(2).

Бундан хәбәр тутмуш Ибраһимхәлил хан һијләјә - дипломатијаја әл атмағы лазым билди. О,өзүнү елә апарырды

1. Русија, МДҺТА, ф. 52, сиј. 1/194, иш 331,IУ һиссә, сәһ.20
2. Русија, МДҺТА, ф. 52, сиј. 1/194, иш 331, 6-чы һиссә, вәр. 210-11

ки, куја heч нәдәи хәбәри јохдур. Ибраhимхәлил хан мәликләрин тәләбләринә мүвафиг олараг, дөвләт мәсәләләрини онларла бирликдә музакирә етмәк арзусу илә онлары өз јанына чағырды. Ибраhимхәлил ханын heч нәдән хәбәри олмадығыны вә мәликләрә күзәштә кетмәјә hазыр олдуғуну күман едән мәликләр ханын јанына кәлдиләр. Ибраhимхәлил хан она душмән мунасибәтдә олан үч мәлији - Мәчлуму, Абову вә Баhтамы hәбс етди. Иоhаннеси онун беш гардашы илә бирликдә hәбс етдирәрәк, Шушаја кәтирди вә о, 1786-чы илдә hәбсханада өлдүрүлдү. Јерисманканс монастрынын каталикосу Ганзасар каталикосунун јерини тутду. Хан ејни заманда hәбс олунмуш мәликләрин јерләринә өз јахын адамларыны мәлик тә"јин етди[1].

Лакин мәликләр мәғлубијјәтлә барышмадылар. 1787-чи ил ијулун әввәлиндә Сығнах мәлији Бәhамын оғлу hәштәрхана,полковник Бурнашовун јанына кәләрәк билдирмишди ки, Ибраhимхәлил хан Ганзасар иатриархыны вә бүтүн мәликләри hәбсә алмыш, онлар чох инчидилдикдән сонра кенерал-поручик Потјомкиндән алдыглары мәктубу вә hәдијјәләри Ибраhимхәлил хана вермәјә мәчбур олмушдулар. Патриарх горхудан өлмүш, килсә гарәт олунмушдур. "Инди ермәниләр орада әсарәт алтындадырлар. Онлар өз нүмајәндәләрини онларын азад едилмә- ләри хаhишилә кизлиндән рус чарынын јанына көндәрмиш вә билдирмишләр ки, о, јә"ни кенерал Потјомкин Гарабаға кәләрсә, онлар силаhа сарылмаға hазырдырлар[2]".

1. ТИЕА, инв. 8908
2. Русија МДhТА, ф. 52,сиј.1/194,иш 416,Ihиссә,вәр. 352-353,

1787-чи илин ијунунда бир Гарабағ мәлијинин оғлу Рус полковники Бурнашовун јанына кәләрәк билдирмишди ки, Ибраhимхәлил хан Ганзасар патриархыны вә бүтүн мәликләри hәбс етмишдир. Патриарх горхудан өлмүшдүр, онун мүлки вә килсә талан олмушдур. Ибраhимхәлил хан мәликләрдән 15.000 манат алараг онлары азад етмишдир. Мәликләр өз нүмајәндәләрини hәм дә күрчү чарынын јанына көндәрәрәк билдирмишдиләр ки, о, Гарабаға кәлсә, онлар она hәр чүр көмәјә hазырдырлар[1].

Көрүндүјү кими, ермәни мәликләри Күрчүстандан көмәк көзләјирдиләр 1787-чи илин јајында Сигнах мәликләриндән Або вә Мәчнун өз чамаатларыны үсјана галдырмыш вә күрчү чарына мүрачиәт едәрәк,онлары Күрчүстана көчүрмәји хаhиш етмишдир. Күрчү чары Кәнчә әтрафында олан душәркәсини рус гошунлары илә бирликдә Кәнчә чајы саhилинә көчүрдү ки, ермәни мәлкләринә көмәк етсин вә hәгигәтән дә күрчү чары онлара көмәк үчүн гошун да көндәрди, лакин бу гошун Кәнчәјә, Чавад хана көмәјә кедән Ибраhимхәлил ханын гошунлары илә үз-үзә кәлди. Ибраhимхәлил ханын 1500 нәфәрлик гошуну сајча гат-гат артыг олан күрчүләрлә дөјүшдә итки вериб кери чәкилмәли олса да, күрчү гошунлары да мәликләрә көмәк едә, онларын Күрчүстана көчүрүлмәк хаhишләрини јеринә јетирә билмәјәчәкләрини кө- рәрәк, кери чәкилдиләр[2].

1. Русија МДhТА, ф.52, сиј.1/194, иш 416, I hиссә, вәр. 352-353
2. Русија МДhТА, ф.52, сиј.1/194, иш 416, II hиссә, 2вәр. 100-101 вә 107-108, ТИЕА, инв. 8908

XUIII әсрдә Азәрбајчан-Күрчүстан мүнасибәтләри тарихини тәдгиг етмиш, т.е.н. Ш.Һәмидова бу мәсәләјә һәср олунмуш китабында Кәнчә вә гоншу әразиләрлә бағлы Күрчүстанла Гарабағ ханлығы арасында баш вермиш мүнагишәләри Күрчүстан архиви материаллары әсасында тәдгиг етмишдир. О, чох доғру олараг јазыр ки, II Иракли Гарабағда Ибраһимхәлил ханын әлејһинә галхан мәликләри мүдафиә едәрәк, онлара вә"дләр верирди. Русијадан кәлмиш бир нәфәр ермәнинин кәтирдији мәхфи мәктубун Гарабағ мәликләри арасында јајылмасында II Иракли бөјүк фәалијјәт көстәрмишди[1]. О, бә"зи мәликләрә өз јанында сығыначаг да вермишди. Ибраһимхәлил хан II Ираклини инандырмаға чалышырды ки, онун Кәнчәдәки нүмајәндәсинин говулмасындан хәбәри јохдур. II Иракли исә Ибраһимхәлил ханы инандырмаға чәһд көстәрирди ки, онун мәликләрин Гарабағ ханлығына гаршы чыхмалары һаггында һеч бир хәбәри јохдур. Лакин һәр ики феодал һаким дипломатик мүбаризәдән әл чәкмәјәрәк бир-биринин әлејһинә тәдбирләр һазырлајырдылар[2]. Ибраһимхәлил хан II Ираклинин Гарабағ ханлығына, мәликләрин исә Русијаја олан мүнасибәтләрини дәгиг өјрәнмәк үчүн мәлик Або вә мәлик Мәчнуну јанына чағыраораг онлардан марагландығы мәсәләләри сорушмушду. Һәр ики мәлик Ибраһимхәлил хана сөз вермишди ки, Тифлисә кедиб мәсәләнин нә јердә олдуғуну шәхсән өјрәнсинләр. Лакин онлар аиләләри илә Тифлисә кедиб, бир даһа орадан гајытмамышлар[3]. Әксинә,онлар II Ираклидән Гарабағ мәликләринә көмәк үчүн гошун көндәрмәсини хаһиш етмишдиләр. II Иракли Гарабағда Ибраһимхәлил хана гаршы мәликләр арасында јаранмыш дүшмәнчилик әһвали-руһијјәдән истифадә едәрәк, Даречан ханын бөјүк оғлу Јулону сувари дәстәси илә онларын көмәјинә көндәрмишди.Ибраһимхәлил хан күрчү гошунларына гаршы мүһарибәјә әмиси оғлу Газы бәјин башчылығы алтында гошун чыхартмыш, лакин вурушмада Газы бәј мәғлуб олмуш вә 300 нәфәр итирмишди. Күрчү гошунлары гәнимәт вә әсирләрлә кери гајытмышдылар[1].

1. Курчустан МДТА, иш.ф.1449, сәнәд 2263, иш 2274
2. Ш.П.Һәмидова, XUIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајчан-Курчустан мунасибәтләри тарихиндән. Б., 1985, сәһ.58-59
3. Курч. МДТА, Ф.1449, сән. 2263, иш 2796

Ибраһимхәлил хан Иракли илә јахшы мүнасибәти низамламаға чалышырды. О, Ираклијә јаздығы мәктубунда араларында олан достлуға, садиг олдуғуну билдирир, Шәки ханы Һачы ханла ләзки гошунларыны Күрчүстан үзәринә бурахмамаг барәдә мүгавилә имзаладыгларыны хәбәр верирди[2].

Ибраһимхәлил хан Ираклини разы салмаг мәгсәдилә 1784-чү илдә Газахдан 200 аилә чыхыб Гарабағ тәрәфә һәрәкәт етдији вахт онлара кери гајытмағы, чар Ираклинин һакимијјәтинә табе олмағы мәсәләһәт көрмүшдү[3]. Иракли исә Ибраһимхәлил ханын гүввәтләнмәсини, онун Ширвана јијәләнмәсини истәмир, Гарабағ мәликләрини она гаршы галдырмаға чалышыр, онлара көмәк дә едирди. Јаранмыш бу вәзијјәт Ибраһимхәлил ханы Иракли илә мүнасибәтләри дәјишмәјә мәчбур етди. 1786-чы илдә Ибраһимхәлил хан Дағыстан Уси- мини, Шамхалын оғлу Әли Султаны вә башгаларыны, үмумијјәтлә, 8000

1. Курч. МДТА, ф.1449, сән. 2263, иш 2796
2. Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 331, I һиссә, вәр.74
3. Јенә орада. UIII һиссә, вәр. 8

нәфәрлик дағыстанлылардан ибарәт гошуну чағырды.Онлар орада гышладыгдан сонра јазда, мүәјјән гәдәри Ирәван әразисинә кечәрәк Ахалсык пашасынын көмәјинә кетмәли иди[1]. Күрчү чары Русија чарынын гошунларынын команданына јазараг билдирирди ки, Ибраһимхәлил хан дикәр Азәрбајчан ханлары илә бирликдә Тифлис үзәринә јеримәк истәјир. О, әтрафда олан бүтүн азәрбајчанлылары бурадан Азәрбајчана көчүрмәк вә Ирәваны әлә кечирмәк фикриндәдир[2].

Архив сәнәдләриндән мә"лум олур ки, чар һөкумәт даирәләри күрчү чарынын нараһатлығыны нәзәрә алараг, Азәрбајчан ханларына мәктублар көндәрмишди. Буну Шәки ханыны она чаваб мәктубундан көрмәк олар. О, билдирирди ки, онун Күрчүстан үзәринә кетмәк фикри јохдур. Ибраһимхәлил хан исә Кәнчәјә көрә буну етмәк истәјир[3].

Полковник Бурнашов 1787-чи илин ијунунда кенерал-поручик П.С. Потјомкинә јазырды ки, Ирәвандан бир мә"мур күрчү чарынын јанына кәләрәк хаһиш етмишди ки, күрчү чарынын оғлунун башчылығы алтында 5000 нәфәрлик гошун көндәрсин,чар өзү исә Кәнчәдә мөвге тутараг Ибраһимхәлил ханы ораја көмәјә кәлмәјә гојмасын. Күрчү чары билдирмишди, о 3000 нәфәр ләзки көндәрә биләр, бу шәртлә ки,ләзкиләрә кифајәт гәдәр азугә вә пул верилсин вә ләзкиләрә вә"д едилсин ки, әлә кечирилмиш гәниммәтин јарысы онлара вериләчәкдир. Бу вахт Үмма хан Күрчүстана һүчум етмәјә һазырлашырды вә о Ибраһимхәлил хана јазмышды ки,әкәр күрчү чары онун үзәринә кәлсә,пајызда һүчума кечәчәкдир.

---

1. *Русија МДһТА, ф.52, сиј.1/194, иш 331, I һиссә, вәр.79-80*
2. *Јенә орада, иш 416, I һиссә, вәр. 2374-375.*
3. *Јенә орада,иш 331, вәр. 9*

Гошунла Чәфәргулу хана көмәк үчүн Ирәвана көндәрилмиш кнјаз Багратион Нахчывана гәдәр кәлә билди,лакин о, азугә чатышмамазлығыны һәмчинин Нахчыванын јахшы мүдафиә олунмасыны нәзәрә алараг, кери гајытды.Губалы Фәтәли хан исә күрчү чарына мүрачиәт едәрәк ону гошунла Кәнчәјә чағырды вә гејд етди ки, оғлу Ибраһимхәлил ханын үзәринә кедәчәкдир[1].

Күрчүстан Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндән әлдә едилмиш сәнәдләрин бириндә Ибраһимхәлил ханла II Иракли арасындакы мүнасибәтләр белә тәсвир олунур: "1787-чи илин октјабрында шушалы Ибраһим хан 20 *иллик мүнасибәтләри позараг дүшмән* чәбһәјә кечди. Кәнчәни өз әлинә алды. Шәмшәддилиләрин һамысыны, Газағын исә бир һиссәсини әлејһимизә галдырды. Јајын истисиндә онлары дағдан арана ендирди.Шәмшәддилиләри Кәнчәјә,газахлылары исә Гарабаға көчүрдү"[2].

II Иракли дә өз нөвбәсиндә Ибраһимхәлил ханла Фәтәли ханын рәгабәтиндән истифадә едәрәк, Русијанын көмәклији илә[3] Фәтәли ханла иттифага кирди.Достлуг рәмзи олараг һәр ики тәрәф нүмајәндә- ләр васитәсилә әлагә сахлајырды.II Иракли Гарабағ вә Шәки ханлары арасындакы дүшмәнчиликдән бачарыгла истифадә етмиш,шәкили Мәһәммәд Һәсән ханы өз тәрәфинә чәкмәјә наил олмушду[4].

Бу вахт Русија-Түркијә мүһарибәси башланды. Рус гошунлары Гафгаз хәттинә чағрылдылар вә онлар ермәни мәликләринин јалварышларына бахмајараг Кәнчәдән

---

1. *Русија МДһТА, иш 416, I һиссә, вәр. 330-331*
2. *Курч. МДТА, ф.1449, сән. 2263, иш 2274, сәһ.6*
3. *Курч. ЕА Әлјазмалар Институту, иш 2795*
4. *Ш.П.Һәмидова, Көст.әсәри, сәһ. 60*

кери гајытмаға мәчбур олдулар. II Иракли дә вәзијјәтин дәјишмәсини көрүб кери чәкилмәли олду. Беләликлә, сатгын мәликләрин Ибраһимхәлил ханы девирмәк хәјаллары пуча чыхды[1].

Ермәни мәликләри сонракы илләрдә дә Ибраһимхәлил хана гаршы чыхышлар етдиләр. Бу барәдә Түркијәдә чап олунмуш архив сәнәдләриндән бириндә дејилир ки, маһир бир сијасәтчи олан Ибраһимхәлил хан 1789-чу илдә ермәниләрин тәшкил етдији үсјаны јатырмаға мүвәффәг олмуш вә шаир Молла Пәнаһ Вагифи баш назир тә"јин етмишди. О, бүтүн ханлыглар арасында бирлик јаратмаға, ејни заманда Османлы дөвләти илә әлагәләри мөһкәмләндирмәјә чалышырды. Онун Иран илә мүнасибәтләри јахшы дејилди[2].

Јухарыда әсасән ермәни мәликләри илә мүбаризә, бу мүбаризәдә Күрчүстанын мөвгеји мәсәләләринә тохунулду. Инди исә ханлыглар арасындакы мүнасибәтләр мәсәләсинә нәзәр салаг. Бурада, Күрчүстанла, јери кәлдикдә Русија илә мүнасибәт мәсәләләринә тохунулачагдыр.

Губалы Фәтәли ханын Дәрбәнди, Бакы вә Сәлјаны өзүнә табе етмәсиндән сонра 1760-чы илләрдә Шамахы ханлығыны да өзүнә табе етмәјә киришмәси Гарабағ ханыны нараһат едирди. Ибраһимхәлил хан Шамахы ханлығыны да өзүнә табе етдикдән сонра Губа ханлығынын онун һакимијјәти үчүн тәһлүкә ола биләчәјиндән еһтијат едирди вә Шамахы ханыны мүдафиәјә чалышырды[3].

---

1. Бутков, Кәст. әсәри, II чилд, сәһ. 194

2. Османлы дөвләти илә.... I чилд, сәһ.20

3. Г.Б.Абдуллајев, Из истории ....., сәһ.48-49

Мәликләрин мүгавимәтини гырмагла мәшғул олан Гарабағ ханлары Азәрбајчан ханлыгларынын бә"зиләрилә ханлығын истиглалијјәти уғрунда мүбаризә апармалы олмушду. Бу доврдә Губа ханлығы олдугча күчләнмишди. Азәрбајчанын шимали-шәрг торпагларыны өз ханлығы әтрафында бирләшдирмиш Губа ханы Фәтәли хан бир ханлығын әразисини зәбт етмәк үчүн дикәри илә иттифага кирмәјә, арзусуна чатдыгдан сонра, иттифага кирдији ханлығы да өзүнә табе етмәјә чалышырды.

1768-чи илдә Шәки ханлығы үзәринә јүрүшә һазырлашан Губа ханы Фәтәли хан Гарабағ ханы Пәнаһәли хана вә күрчү чарына мүрачиәт едәрәк, онлардан өз гошунлары илә Шәки үзәринә јеримәји хаһиш ет- мишди[1].

1769-чу илин сентјабрына аид олан бир архив сәнәдиндә гејд олунур ки, "Фәтәли хан өз һәрби гуллугчуларына бир кизли һәрби әмәлијјат үчүн һазыр олмаларыны тапшырмышды. Бурада бир чохлары белә дүшүнүрләр ки, бу тәдбир Шушалы Ибраһим хана гаршыдыр"[2].

Фәтәли хан Шәки вә Гарабағ ханлыгларыны да өзүндән асылы вәзијјәтә салмаг, даһа сонра исә Чәнуби Азәрбајчан торпагларында озүнүн ағалығыны тә"мин етмәк истәјирди. 1770-чи илин ијунунда рус консулу А.Боголјубов хәбәр верирди ки, Губа ханлығы Гарабағ ханлығынын игамәткаһыны әлә кечирмәк, орадан исә Тәбриз үзәринә јеримәк истәјир[3]. Башга бир архив сәнәдиндә ејни фикир тәкрар олунур.

---

1. Русија МДҺТА, ф.Иранла мунасибәтләр, иш 12, вәр. 99

2. Јенә орада, иш I, вәр.67.

3. Русија МДҺТА, ф.Иранла мунасибәтләр, иш 13, вәр. 38, Бах, Г.Б.Абдуллајев, Из истории Северного Азербайджана в 60-80 гг. XUIII в. Б., 1958, сәһ.61-62

“Фәтәли хан Шушалы Ибраһим ханла мәсәләни һәлл етдикдән сонра Әрдәбил әјаләти үзәринә мүһарибә илә кедәрәк ону әлә кечирмәк истәјир”[1]. “О, әввәлчә бу иши данышыг јолу илә көрмәк истәјирди вә бу мәгсәдлә 1769-чу илдә өз језнәси олан Бакы ханы Мәлик Мәһәм- мәди Ибраһимхәлил ханын јанына көндәрди. Лакин Ибраһимхәлил хан онунла данышмаг белә истәмәди[2]. Бундан сонра ики хан арасында мүнасибәтләр дүшмәнчилијә чеврилди. Фәтәли ханла Авар ханлыгы арасында јаранмыш дүшмәнчилик дә, Губа ханлығынын Гарабағы әлә кечирмәк планларына мане олурду[3].

Губа ханлығынын белә күчләнмәсиндән горхуја дүшмүш Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хаи Фәтәли хана гаршы гүввәләр топламагы вә мүттәфигләр ахтармағы лазым билди. О, јахшы билирди ки, Шәки ханлығы, Картли-Кахетија чарлығы, Дағыстан феодаллары да Фәтәли ханын гүввәтләнмәсиндән еһтијат едирләр. Ибраһимхәлил хан илк нөвбәдә Шәки ханлығы вә Картли-Кахетија чарлығы илә иттифаг јаратмағы гәрара алды, онларла данышыглар апарды вә иттифаг јаратды. Беләликлә, Губа ханлығына гаршы Гарабағ, Шәки ханлыглары вә Картли-Кахетија чарлығы арасында сазиш имзаланды. Тезликлә Дағыстанын чәнубундакы ханлыглар да онлара гошулдулар.Рус консулу А.Боголјубов Губа ханлығына гаршы јарадылмыш бу иттифаг барәсиндә јазырды: “Пахылылыгдан она гаршы Шамахыја јахын олан Шәки вә Гарабағ ханлары, онлары әһатә едән бүтүн һакимләр, дағлыг

1. *Русија МДҺТА, ф.52, иш 386,вәр.6-7, Бах, Г.Б.Абдуллајев Из истории....., сәһ. 62*

2. *П.Бутков, Көстәрилән әсәри, II чилд, сәһ. 73*

3. *Г.Б.Абдуллајев, Азербайджан в XVIII в......, сәһ.265*

һакимләри”[1] иттифаг јаратдылар. Иттифага дахил оланларын, Фәтәли хана гаршы мүттәфигләр әлдә етмәклә јанашы, һәр биринин өзүнүн әразисини кенишләндирмәк мәгсәдләри дә вар иди.

1770-чи илдә Картли-Кахетија чары II Иракли Ибраһимхәлил ханын хаһиши илә Гарабаг ханлығына һүчум етмәјә һазырлашан Губа ханлығына гаршы көмәк етмәк үчүн Гарабаға дөрд мин нәфәр дөјүшчү көндәрди[2].

II Ираклинин Русија илә јахшы мүнасибәтдә олдугуну билән Фәтәли хан ону Ибраһимхәлил ханла иттифагдан узаглашдырмаг үчүн Рус чары II Јекатеринадан истифадә етмәји лазым билди вә мәктубла она мүрачиәт етди: “Биз мүхтәлиф јерләрдән һәрби гүввәләр топлајыб Ибраһимхәлил хана гаршы көндәрдијимиз вахт, күрчү һакими II Иракли өз оғлуну күрчү гошуну илә онун көмәјинә көндәрди”[3]. Фәтәли ханын бу мәктубу II Јекатеринаја тә”сирсиз галмады. Тәсадүфи дејилдир ки, рус консулу А.Боголјубов II Ираклијә мүрачиәтдә ону Губа-Дәрбәнд ханлығынын ишләринә гарышмамаға чағырмышды.

1774-чү илдә адларыны чәкдијим мүттәфигләрин силаһлы гүввәләрилә Губа ханлығы гошунлары арасында Шамахы јахынлығында дөјүш баш верди. Дөјүшдә Шамахыда һакимијјәтини бәрпа етмәјә чалышан Ағасы ханын

1. *Русија МДҺТА, ф.Иранла мунасибәтләр,иш 13, вәр.34/36 Бах, Г.Б.Абдуллајев, Из истории ...., сәһ. 71*

2. *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии, Т. I, СПб, 1991, сәнәд 86,*
Бах, Г.Б.Абдуллајев, Из истории ...., сәһ. 72

3. *Русија МДҺТА, ф.Иранла мунасибәтләр.., иш 15, вәр. 135*

гүввәләри дә иштирак едирди. Бу дөјүшдә мүттәфигләр мәғлубијјәтә уғрасалар да, Фәтәли хан да хејли дөјүшчү итирәрәк, гүввәләри сарсылды.Бундан истифадә едән Дағыстан ханлары Худат тәрәфә јүрүш етдиләр.Һәмин 1774-чү илин ијул ајында Кадушан адланан јердә дөјүш баш верди. Губа ханлығы мәғлубијјәтә уғрады,Фәтәли хан Салјана гачмалы олду. Газыгумух ханы Мәһәммәд хан Губаны зәбт етди[1]. Бу дөјүшдән сонракы илләрдә Фәтәли хан өз гүввәләрини бәрпа етмәклә мәшғул олду. Гүввәләрини бәрпа етдикдән сонра о јенә Ибраһимхәлил ханла үз-үзә кәләчәјини баша дүшәрәк, Күрчүстанла јахынлашмағы гәт етди. 1779-чу илин декабрында Фәтәли хан өз оғлуну Шамахыдан Кәнчәјә, күрчү чарынын оғлу илә көрүшмәјә көндәрди өзү дә күрчү чары Иракли илә көрүшәрәк, онунла бирликдә Шушаја, Ибраһимхәлил хана гаршы кетмәк истәјирди[2]. Лакин о, Ираклидән мүсбәт чаваб алмады.

1780-чы илләрин әввәлләриндә Фәтәли хан јенә Гарабағ ханлығы әразисини әлә кечирмәк фикринә дүшдү вә јенә дә Гарабағ ханлығына гаршы күрчү чарлығы илә бирқә һәрәкәт етмәји гәрарлашдырды. Губалы Фәтәли хан Ибраһимхәлил хана гаршы, Ибраһимхәлил хан исә Фәтәли хана гаршы әтраф ханлыглар вә Дағыстан феодалларындан иттифаг јаратмаға чалышырды[3].

Бунунла бәрабәр,ону да гејд етмәлијик ки, II Ираклинин өзүнүн дә хүсуси планлары вар иди. Ону һеч дә Гарабағ ханлығынын талеји, онун планлары марагландырмырды.

---

1. Г.А.Абдуллајев, Костәрилән әсәри, сәһ.73-74
2. Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194, иш 516, вәр. 47-48
3. Јенә орада, иш 286, II һиссә, 109-чу баглама, вәр. 43-44, ТИЕА, инв. 8908

О, Русијанын көмәјиндән истифадә едәрәк, Азәрбајчан торпагларынын хејли һиссәсини, хүсусән Кәнчә, Нахчыван, Гарадағ вә Әрдәбил ханлыгларынын торпагларыны өз дөвләтинин тәркибиндә көрмәк истәјирди. О, Русија рәһбәрлијинә мәсләһәт көрүрдү ки, Азәрбајчаны бүтөвлүклә әлә кечирсин вә Азәрбајчан торпагларынын бир һиссәсини она версин[1].

1782-чи илдә Гарабағ ханлығынын вә Күрчүстанын бирләшмиш гүввәләри Кәнчә вә Гарадағ ханлыгларыны әлә кечириб онларын ханларыны, һәмчинин Фәтәли ханын адындан данышыг апармаг үчүн Гарабаға кәлмиш Бакы ханы Мәлик Мәһәммәд ханы һәбс етдиләр.

Шүбһәсиз ки, Губалы Фәтәли хан Ибраһ[illegible] ханла II Ираклинин әсас зәрбә һәдәфинин онун өзүнүн олдуғуну баша дүшүр, әкс тәдбирләр көрүрдү. О[illegible]дә II Јекатеринаја бир даһа мүрачиәт етмәји, [illegible] лә II Ираклини чиловламағы лазым билди. Фәтәли хан II Јекатеринадан хаһиш едирди ки,ондан асылы вәзијјәтдә олан Күрчүстан һакиминдән Азәрбајчандан чәкилиб кетмәсини, Азәрбајчанла бағлы мәсәләләрә гарышмамасыны тәләб етсин. Фәтәли хан мәктубунда II Јекатеринаја ону да билдирмәји лазым билди ки, II Ираклијә гаршы тәдбир көрмәсә, о, бир чох Азәрбајчан вә Дағыстан һакимләри илә бирләшәрәк. II Ираклијә гаршы тәдбирләр көрмәјә мәчбур олачагдыр[1]. Бу мәктубун мәзмуну белә иди: "Губалы Фәтәли хан Рус чарына јазырды ки, Күрчүстан чары, II Иракли Ибраһимхәлил

---

1. Русија МДҺТА, ф.52, иш 331, IU һиссә, вәр. 32, Бах; Г.Б.Абдуллајев, Из истории .... сәһ. 107-108

ханла бирләшмиш, онлар Кәнчәни тутмуш, һәр бири орада өз нүмајәндәсини - чанишинини әјләшдирмиш, орадан, Гарачадағдан вә Ирәвандан мүхтәлиф веркиләр топлајырлар. Иракли белә һесаб едирди ки, Ибраһимхәлил хан бүтүн Азәрбајчаны өз һакимијјәти алтына алачаг вә кәлән кәлири дә онунла бөлүшдүрәчәкдир. Азәрбајчан ханлары гошун топлајыб онун үзәринә јеридикдә, II Иракли оғлу Александрын команданлығы алтында она көмәк үчүн гошун көндәрди". Фәтәли хан II Јекатеринаја билдирирди ки, "әкәр II Иракли Ибраһимхәлил хана көмәкдән әл чәкмәсә, Азәрбајчан ханлары Күрчүстан үзәринә јүрүш етмәли олачаглар"[2].

Фәтәли хан Русијадан чаваб көзләјир, чаваб исә кәлмирди. О, бир даһа мүрачәит едәрәк Күрчүстан чары II Ираклинин Гарабағ ханы Ибраһимхәлил ханла бирликдә Азәрбајчанда өзбашыналыг етдијини" јазды.

Иракли Ибраһимхәлил ханла бирләшәрәк Кәнчәни әлә кечирмиш, орада һәрәси бир чанишинлик јаратмыш вә веркиләр јығырлар. Онлар Нахчываны, Ирәваны вә Чар-Балакәни дә әлә кечирмәк фикриндәдирләр. Онлар Бакы ханыны да достлуг пәрдәси алтында Гарабаға апарараг әсир етмишләр. Мән сон ики илдә дәфәләрлә Ираклијә мүрачиәт едәрәк онун азад олунмасыны истәмишәм.

О, исә мәним хаһишими ешитмәк истәмәмишдир. Онлар бүтүн Азәрбајчаны әлә кечирмәк истәјирләр.

1. Русија МДҺТА, ф.Иранла мунасибәтләр.., иш 15, вәр. 107-117, Бах: Ə.Ə.Абдуллајев, Из истории..,сәһ. 108-109
2. Русија МДҺТА, ф.Иранла мунасибәтләр.., иш 15, вәр. 123-124

Иракли һесаб едирди ки, белә оларса, Ибраһимхәлил хан әлдә етдији кәлирләрдән хејлисини она верәчәкдир"[1]. Фәтәли хан бунун гаршы- сыны алмаг үчүн Дағыстан ханларына онунла бирликдә Иракли вә Ибраһимхәлил хан үзәринә јүрүш етмәји тәклиф етдисә дә, онлар бир шеј едә билмәдиләр. Азәрбајчан ханлары бирләшиб Ибраһимхәлил хана гаршы чыхдығы вахт, Иракли оғлунун команданлығы алтында Ибраһимхәлил хана көмәк етмәк үчүн гошун көндәрди.

Фәтәли хан императричәдән Ираклијә Кәнчәдән чәкилмәсини, Ирәвандан верки јығмамасыны,Азәрбајчанын дахили ишләринә гарышмамасыны, Ибраһимхәлил ханла јахынлыг әлагәләрини кәсмәсини әмр етмәсини хаһиш едирди. Фәтәли хан онун бу тәклифләри гәбул олунарса, Дағыстан ханларынын Күрчүстан үзәринә јүрүшләринин гаршысыны алачағыны вә"д едирди. Әкс тәгдирдә исә Азәрбајчанда сакитлик олмајачаг, азәрбајчанлылар вә дағыстанлылар Күрчүстана һүчумлар едәчәк, һәтта Түркијә вә Ираны да онун әлејһинә галдырачаглар. Бу исә дәһшәтли ган төкүлмәсинә кәтириб чыхарачагдыр[2].

II Јекатерина илә мәктублашма илә јанашы Фәтәли хан бирләшмиш гүввәләри дағытмаг, илк нөвбәдә Ибраһимхәлил ханы мәғлубијјәтә уғратмаг истәјир, Гарабағ ханлығынын әјаләтләрини, Кәнчә ханлығыны әлә кечирмәк үчүн ордусуну мөһкәмләндирир, әтрафына мүттәфигләр топлајырды. Лакин Фәтәли ханын планлары кағыз үзәриндә галды, II Јекатерина һөкумәти хүсуси јазылы сәрәнчамла Фәтәли хана II Ираклинин үзәринә кетмәји гадаған етди.

1. Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 408, вәр. 98-115
2. Јенә орада

Фәтәли хан Русијанын тәләбинә әмәл етмәјә мәчбур олду. Фәтәли хан буну јалныз Русијанын II Ираклини һимајә етмәси илә әлагәләндирди.

Белә ки, 1783-чү илин јанварында Русија чарлығы Фәтәли ханын нүмајәндәсинә билдирмишди ки, Фәтәли хан Ибраһимхәлил ханын үзәринә кедә биләр, лакин II Ираклисиз[1]. Фәтәли хан билирди ки, Русијанын Хәзәр саһили вилајәтләри барәсиндә өз планлары вар, вә онлары өз империјасынын тәркибинә гатмаға һазырлашыр вә бу ишини јүнкүлләшдирмәк үчүн Фәтәли ханла Ибраһимхәлил хан арасында тоггушмаларын давам етмәсини истәјир[2].

Кәрим ханын өлүмүндән сонра Иранда һакимијјәт уғрунда мүбаризәнин кәскинләшмәсилә әлагәдар Ибраһимхәлил ханын Ирандан көмәк ала билмәјәчәјиндән истифадә едәрәк Фәтәли хан 1780-чы илдә Гарабаға јүрүш тәшкил етди. О, бу ишә Дағыстан феодал һакими Тарку шамхалыны вә Шамахы ханыны да чәлб етди. Фәтәли ханын 8 мин нәфәрлик гошуну Күр чајыны кечәрәк Гарабағ үзәринә јериди. КартлиКахетија чары Ибраһимхәлил хана көмәк етмәк үчүн оғланлары Кеорки вә Давудун башчылығы алтында бөјүк гошун дәстәси көндәрди. Баш вермиш дөјүшдә Фәтәли хан нәинки кери отурдулду, һәтта күрчү шаһзадәси Давудун сә"ји нәтичәсиндә Фәтәли хана гошулмуш Тарку шамхал Фәтәли хандан ајрылды, кери чәкилди. Һәмин илин августунда Фәтәли хан икинчи дәфә Гарабағ ханлығы үзәринә јерисә дә, уғур газанмады[3].

1. *Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194, иш 234, вәр. 12*
2. *Г.Б.Абдуллајев, Из истории .... сәһ. 113*
3. *П.Бутков, Көстәрилән әсәри, II чилд, сәһ. 74*

1781-чи илин башланғычында Фәтәли хан јенә Гарабағ үзәринә гошун јеридәрәк бу дәфә о, ханлығын ичәриләринә ки рә билди. Фәтәли хан бурадан јерли әһалинин хејли һиссәсини Губа ханлығы әразисинә көчүртдү. О, бу јолла Гарабағын игтисади вә һәрби гүдрәтини сарсытмаг истәјирди.

Чәнуби Азәрбајчан ханларынын бә"зиләри Гарабағ ханлығына табе олуб, она верки өдәдикләриндән, Азәрбајчанын шимал һиссәсиндәки ханларын Ибраһимхәлил хана гаршы мүбаризәсиндә иштирак етмәјә, веркидән азад олмаға чалышырдылар.

1782-чи илдә Гарадағ ханы Исмајыл хан Ибраһимхәлил хана верки өдәмәкдән имтина етди. Ибраһимхәлил хан онун үзәринә гошун көндәриб, өдәмәли олдуғу веркиләри тәләб етди,лакин тезликлә кери гајытмаға мәчбур олду[1]. Чәнуби Азәрбајчанда Урмија һакими Имамгулу хан 1783-чү илдә Тәбризи әлә кечирдикдән сонра Губалы Фәтәли хана мәктубла мүрачиәт едәрәк, ону Ибраһимхәлил ханын үзәринә кетмәјә чағырмышды[2].

Ибраһимхәлил ханла Фәтәли ханын тоггушмалары сонракы илләрдә дә давам етди. Бу тоггушмалар әһалинин күзәранына ағыр тә"сир көстәрир, әкинләр атларын ајағы алтында тапданыр, кәндләр виран едилир, әһали ачлыға мә"руз галырды[3].

1782-чи илдә Губа ханы Фәтәли хан бир даһа II Јекатеринаја јазырды ки, Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хан II Иракли илә бирләшәрәк Кәнчәни вә Шамахы ханлығы-

1. *Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194, иш 234, вәр.2*
2. *Јенә орада, иш 286, II һиссә, вәр. 43-44*
3. *Н.Дубровин, История войн и владычества России на Кавказе. II чилд, СПб, 1886, вәр. 160*

ны зәбт етмишдир. Орада олан рәисләри һәбс едәрәк, Гарабағда сахлајыр. Онлар зәбт етдикләри вилајәтләри өз араларында бөлмүш вә һәмин јерләри истәдикләри кими идарә едирләр. Инди онлар Нахчываны, Тәбризи әлә кечирмиш, Чар-Балакән чамаатларыны да әлә кечирмәк фириндәдирләр. Онлар бунунла мәнимлә олан танышлығы вә достлуғу позмушлар. Онлар Бакы ханы Һачы Мәлик Мәһәммәд ханы һәбс едәрәк Гарабағда ики илдир ки, һәбсдә сахлајырлар вә мәним Ираклијә дәфәләрлә мурачәтимә бахмајараг ону азад етмирләр. Мән дағыстанлыларла бирләшәрәк онларын үзәринә кетмәк истәјирдим. Бу вахт Дәрбәндә Гызлардан Һачы Мирзә бәј вә Пјотр кәләрәк мәни бу фикирдән дашындырдылар. Әкәр мән бу јүрүшү етсәјдим, дағыстанлылар Күрдүстаны дағыдачаг, чохлу гәнимәт әлә кечирмәк истәјәчәкдиләр[1].

Даһа сонра Фәтәли хан чардан хаһиш едирди ки, II Ираклини Ибраһимхәлил хандан ајырсын вә сөз верир ки, бу әмәл олунса, сонра нә Дағыстан, нә дә Азәрбајчан ханлары Күрчүстан үзәринә кетмәјәчәкләр[2].

Фәтәли ханын Бакылы Мәлик Мәһәммәд ханы азад етмәк үчүн јүрүшә белә һазыр олдуғуну дујан Ибраһимхәлил хан өзү ону 13 ај әсирликдән сонра бурахды. Мәлик Мәһәммәд Бакыја гајыдыб јенидән ханлығыны давам етдирди. Ханлар јүрүшә башладыларса да, араларында ихтилаф јаранды вә кери дөндүләр[3].

Фәтәли хан Русијаны Ибраһимхәлил хана галдырмаг үчүн һијләјә дә әл атырды. О, П.С.Патјомкинә јазырды

1. *Русија, МДҺТА, иш 15, вәр. 107-117*
2. *Јенә орада.*
3. *Јенә орада, ф.52, сиј.1/194, иш 234, вәр. 10*

ки, Түркијә султаны Ибраһимхәлил ханын јанына бөјүк һәдијјәләләрлә өз нүмајәндәләрини көндәрмишдир. Гарабағ ханы бу һәдијјәләрдән өзүнә пај көтүрдүкдән сонра Шәки вә Дағыстан ханларынын һәр биринә пај көндәриб бил- дирмишди ки, онлар онунла бирләшәрәк Күрчүстана-Иракли үзәринә јүрүш етмәлидирләр. Әслиндә Фәтәли хан бурада һәгигәтдән кәнарда чыхмышды. Ибраһимхәлил хан һеч дә Күрчүстана һүчум етмәк фикриндә дејилди. О, илк нөвбәдә Шәкијә кәлиб, Шәки ханы Мәһәммәд Һәсән ханы өзүнә табе етди, ондан садиглик андыны алды вә онун бачысы илә евләнди. Даһа сонра Ибраһимхәлил хан Ираклинин јанына өз елчисини көндәриб дикәр ханларын она гаршы һүчума һазырлашдыглары- ны хәбәр верди. Ибраһимхәлил ханын бу аддымынын әсас сәбәби, онун Русија илә дипломатик әлагәләрини горујуб сахламаг иди.О, П.С.Патјомкинә јаздығы мәктубунда *билдирирди ки, Түркијә султанынын Шәки вә Дағыстан* ханларына көндәрдији һәдијјәләри најламышдыр вә Русија илә әлагәләринә садиг галачагдыр[1].

Фәтәли ханын она вә Ибраһимхәлил хана гаршы һүчума һазырлашдығыны көрән II Иракли 1783-чү илин февралында чар һакимијјәт органларына Фәтәли ханын Шамахы ханы илә бирләшәрәк Гарабағ ханлығы әразисинә дахил олдуғуну јазараг гејд едирди ки, Ибраһимхәлил хан Русијаја садигдир, Фәтәли ханын "додагларынын дедикләри үрәји илә ејни дејил вә онун тәәһүдләри һәмишә јаландыр... Ибраһим хан исә бизим мүттәфигимиздир, өна корә биз Ибраһимхәлил хана лазыми көмәк етмәлијдик". Иракли һәтта Фәтәли ханын јанына елчи көндәриб, Ибраһимхәлил ханла мүнасибәтләри

1. *Русија МДҺТА, ф. 52, сиј.1/194, иш' 408, I һиссә, вәр. 163-165*

бәрпа етмәји хаһиш едирди[1]. Ибраһимхәлил ханла Авар ханы Умма хан 1783-чү илдә Гарагајтаг Усмиминсинә мәктубла мүрачиәт едәрәк ону Фәтәли хан үзәринә јүрүшә чағырыр вә ејни заманда араларында иттифаг јаранмасыны анд ичмәклә тәсдигләмәји тәләб едирдиләр[2]. Ибраһимхәлил ханын Картли-Кахетија чарына јаздығы мәктубдан белә ајдын олур ки, о, Шамахы ханлығы илә дә достлуг әлагәләри јаратмышдыр[3].

1784-чү илдә Губа ханы Фәтәли хан Ширвандан кечәрәк шамахылы Ағасы ханы мүдафиә едән Гарабағ ханы үзәринә кетди. Ағдамы вә Гарабағын чәнуб торпагларыны виранәјә дөндәрдисә дә,кери гајытмаға мәчбур олду. Ибраһимхәлил хан өлдүрүлмүш Шәки ханы Һүсејн ханын јанында сахладығы оғлу Мәһәммәд Һәсән Ағаны азад етди вә о, тезликлә Шәки ханлығына јијәләнди[4].

Бу дөврдә Картли-Кахетија чарлығы Русија һимајәсиндән истифадә едәрәк, Гарабағ ханлығынын өз әразисини кенишләндирмәк планына мане олмаға, Азәрбајчан ханлыгларындан Ирәван вә Нахчыван ханлыгларыны өзүнә табе етмәјә чалышырды. Бу мәгсәдлә о бир-биринин ардынча Русијанын һаким даирәләринә мәктублар көндәрирди. Бу мәктубларын бириндә дејилирди : "Белә һесаб едирәм ки, Азәрбајчана саһиб олмаг үчүн Русија үчүн әлверишли шәраит вардыр. Сонра исә һәмин торпагларын бир һиссәсини мәнә күзәшт кедәрсиниз"[5].

1. *Русија МДҺТА, иш 286, II һиссә, вәр. 39*
2. *Јенә орада, вәр. 48-49*
3. *Јенә орада, иш 350, U һиссә, вәр. 67*
4. *А.Бакыханов, Кулустани-Ирәм, Б., 1991, сәһ. 165*
5. *Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194, сәнәд 321, вәр. 40-41*

II Иракли башга бир мәктубунда јазырды: "Күрчүстаны ләзкиләрин тәһлүкәсиндән гуртарын, Кәнчәдә, Ирәванда мәним һакимијјәтими тәсдиг един, сонра исә Нахчываны да мәнә табе етдирин"[1].

Гарабағ ханы да Ирәван вә Нахчыван ханлыгларыны өзүндән асылы вәзијјәтдә көрмәк истәјирди вә бу вәзијјәт II Иракли илә Ибраһимхәлил ханын мүнасибәтләринин кәскинләшмәсинә сәбәб олурду. Белә ки, бир гәдәр әввәл онлар бу иши бирликдә көрмәји планлашдырмыш, бу әразиләрә саһиб олдугдан сонра ону өз араларында бөлүшдүрмәјә разылашмышдылар[2]. Бир гәдәр сонра Ибраһимхәлил ханын Нахчыван үзәринә тәкбашына јүрүш етмәси буна сүбутдур.

Мирзә Јусиф Гарабағы "Тарихи-сафи" әсәриндә бу барәдә белә јазыр: "О заманлар Нахчыван һакими Кәлбәли ханла Ибраһим ханын арасында әдавәт төрәмишди. Буна көрә дә Ибраһим хан Дағыстан ләзкиләриндән көмәк истәди вә Дағыстан һакими Үммә хан өз гошуну илә Ибраһим ханын көмәјинә кәлди.Ибраһим хан Гарабағын атлылары вә көнүллүләри илә (чәри) бирликдә һәрәкәт етди. Кәлбәли хана чәза вермәк гәрарына кәлди вә онун олдуғу Гарабабаја јетишәрәк дајанды. Гошуна кәндләри вә әкин јерләрини дағытмаг әмрини верди. О, Гарабабаны мүһасирәјә алды. Кәлбәли хан да габагчадан Ирәван һакиминдән көмәк истәмишди. О да она бир гәдәр күрдләрдән вә башга елләрдән көмәк көндәрмишди.

2. *О.П.Маркова, Россия, Закавказье и Международные отношении в XUIII в., М., 1966, сәһ. 175*
3. *Фуад Әлијев, Мирабдулла Әлијев, Нахчыван ханлыгы, Б., 1996 сәһ.55*

Јухарыда гејд етдијимиз јердә һәр ики тәрәфин гошуну бир-биринә раст кәлди. Кәлбәли хан бир гәдәр кери чәкилдикдән сонра Тифлис јолу илә гачмага үз гојду. Буну көрән Үммә хан ити кедән атыны онларын дальнча чапды вә онун тә"гиби нәтичәсиз галды.

Бурада Кәлбәли ханла достлуғун әсасыны гојду. Беләликлә, достлуг вә мәһәббәт әлагәси бу күндән е"тибарән давам етди. Ибраһим хан гошуну вә чәриләри көтүрүб Гарабаға кәлди"[1].

Ибраһимхәлил ханла бә'зи илләрдә әлагәдә олан Дағыстан ханлары да онун күчләнмәсиндән еһтијат едир, она гаршы чыхырдылар. 1781-чи илин апрелиндә дағыстанлыларын гошуну Гарабағын Шаһбәјләр кәндинә басгын етди. Бундан хәбәр тутмуш Шамахы ханы Ағасы хан вә Шәки ханы Мәһәммәд Һәсән хан дағыстанлы гүввәләринә башчылыг едән Ширин Ағаја билдирдиләр ки, онлар өз гүввәләрилә Шаһбулагда онунла бирләшәрәк Ибраһимхәлил ханын үзәринә кетмәјә, әлдә олунмуш гәнимәтләрин һамысыны дағыстанлылара вермәјә, онлара мүәјјән мәбләғ өдәмәјә һазырдырлар. Ибраһимхәлил хан онлара гаршы гошун кондәрди, мәғлубијјәтә дүчар олду. О, оғлунун башчылығы алтында јенидән гошун көндәрди. Бураја көндәрилмиш Такха адлы бир ермәни Гара- бағын сојғунчулуға мә'руз галмасы барәсиндә рус кнјазы Андроникова мә'лумат верирди[2].

Јенә һәмин сәнәддән ајдын олур ки, Шәки ханы Мәһәммәд Һәсән хан, Шамахы ханы Ағсы хан вә Тарку шамхалы Хасполадла көрүшмүш, онлар өз араларында мәсләһәтләшмиш, дағыстанлы Сурхај ханын гардашыны да чәлб етмишдиләр[3].

1. *Русија МДҺТА, ф.52, 1784, иш 331, U һиссә, вәрәг.21*
2. *"Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ. 25*
3. *Русија МДҺТА, ф. 52, 1784, иш 331, U һиссә, вәр. 19*

1785-чи илин јанвар ајында Фәтәли хан Күр чајына јахынлашараг көрпү тикдирди, Ибраһимхәлил хан исә Шушадан 11 ағач аралы олан Бајата кәлди.Фәтәли хан Ибраһимхәлил хандан онун Ширвандан вә башга ханлыглардан әлә кечирдији гәнимәти кери гајтармағы тәләб етди. Ибраһимхәлил хан исә бу тәләби рәдд едәрәк руслардан көмәк истәди[1].

1786-чы илин башланғычында Салјанда олан Фәтәли хан беләбир мә'лумат алды ки, Ибраһимхәлил хан Талыш ханы илә бирликдә Шамахы ханы Мәһәммәд Сәид ханы ханлыгдан кәнар едиб, онун јеринә кор гардашы Ағасы ханы гојмаг истәјирләр вә бу мәгсәдлә Шамахы үзәринә јүрүшә башламышлар. Фәтәли хан апрелин башланғычында јанында олан јүз нәфәр дағыстанлы муздлу дөјүшчү илә Шамахыја кәләрәк, Ибраһимхәлил хана тәклиф етди ки, Мәһәммәд Сәид хана тохунмасын- лар. Тәклифи гәбул олунмајан Фәтәли хан Дағыстан һакимләриндән беш јүз нәфәрлик гошун истәди. О, ејни заманда Гарабағ вә Талыш ханларыны өз тәрәфинә чәкиб мүһарибәјә сөвг етдијинә көрә Ағасы хандан 10 мин манат тәләб етди. Гардашыны сыхышдырыб онун јерини тутмаг истәјән Ағасы хан 10 мин манаты вердисә дә, өз арзусуна чата билмәди. Фәтәли хан Гарабағ вә Талыш ханларына һәдијјәләр көндәрәрәк, Ағасы ханы Шамахы ханы етмәк фикриндән дашынмаға чағырды. Онлар разылашдылар вә Ағасы ханын Фәтәли ханла дөјүшдә мәғлуб олмасына шәраит јаратдылар. Фәтәли хан Ағасы ханы тутуб Бакыја, орадан исә Дәрбәндә көндәрди. Ағасы ханын оғлу Әһ-

2. *Јенә орада, ф.52, сиј.1/194, иш 350, III һис.вәр.13*

мәд bәj 100 нәфәрлә арадан чыхмаг истәдисә дә, буна нaил ола билмәди. Ағасы ханын бөјүк оғлу исә гачыб чаныны гуртара билди. Фәтәли хан Ибраһимхәлил ханла мүнасибәтләри јахшылашдырмаг үчүн Дәрбәнддә олан бачысыны она вермәји вә оғлуна Ибраһимхәлил ханын гызыны алмағы сөз верди[1].

1786-чи илдә Иранда һакимијјәти әлә кечирмиш Ага Мәһәммәд шаһ Гачар Гарабаға өз нүмајәндәсини көндәрәрәк Ибраһимхәлил хана тезликлә бөјүк гошунла Гарабаға јүрүш едәчәјини билдирдији заман Ибраһимхәлил хан Аға Мәһәммәд Шаһа гаршы мүттәфигләр ахтармаға башлады вә Губа ханлығы илә баш вермиш тоггушмалары унудараг, онунла јахынлашмағы гәрара алды[2]. Лакин онун бу чәһди баш тутмады. 1787-чи илдә Русијанын тәһрики илә Губа ханлығы илә Картли-Кахетија чарлығы арасында мүгавилә бағланды. Иран вә Түркијәјә гаршы јөнәлдилмиш бу мүгавилә, ејни заманда Түркијәнин мүттәфиги сајдыглары Гарабағ ханлығына гаршы да јөнәлдилмишди. Иши белә көрән Ибраһимхәлил хан II Ираклидән интигам алмаг үчүн Күрчүстан үзәринә һүчум етмәји гәрара алды. О, бу ишә Дағыстан һакимләрини дә чәлб етди. 1787-чи илдә мүәјјән олунмуш вахтда Дағыстан феодалларынын гошунлары Күрчүстан үзәринә һәрәкәтә башладылар. Бундан хәбәр тутан Фәтәли хан мүттәфиги II Ираклини мүдафиә етмәк мәгсәди илә өз елчисини Дағыстан һакимләринин јанына көндәриб Күрчүстан үзәринә јүрүшү дајандырмағы тәләб етди,әкс тәгдирдә онларла үзләшмәли олачағыны билдирди. Фәтәли хандан еһтијат едән Дағыстан феодаллары кери чәкилмәјә мәчбур олдулар. Белә олан тәгдирдә Ибраһимхәлил хан Күрчүстан үзәринә тәкликдә кетмәјә чүр"әт етмәди[1].

1. Русија МДҺТА,ф.52,сиј.1/194, иш366,III һиссә,вәрәг 27-28
2. Јенә орада, IU һиссә, вәрәг 243

Көрүндүјү кими,гоншу ханлыгларын торпагларыны тутмаға чалышан Азәрбајчан ханлары бир-бирләри илә иттифага кирмәјә мејл көстәрирдиләр. Онларын бә"зиләри Гарабағ ханлығына даһа чох мејл көстәрирди. Бу ишдә чәнуби Азәрбајчан ханлары да иштирак едирдиләр. Мәсәлән, Хој ханы Әһмәд хан Ибраһимхәлил ханла бирләшәрәк Тәбриз ханлығы үзәринә јеримәји тәклиф едирди[2].

Ибраһимхәлил хан бу тәклифин әлејһинә дејилди. Анчаг о,әввәлчә Кәнчә ханлығыны әлә кечирмәк,Чавад бәји Кәнчә ханы етмәк истәјирди.О,Тәбриз үзәринә јеримәкдән габаг,Кәнчә үзәринә кетди,өз планыны һәјата кечирәрәк,Чавад ханы Кәнчә ханлығынын тахтына чыхартды.

Ибраһимхәлил хан 1786-чы ил мартын 15-дә Картли-Кахетија чарынын Шушаја көндәрдији нүмајәндәсинә Хој вә Гарадағ ханларынын Тәбриз үзәринә кетмәк истәдикләрини билдирди.

Һәмин вахт Тәбриз ханы бөјүк мәбләғ мүгабилиндә Урмија ханыны өз тәрәфинә чәкмәјә сә'ј көстәрирди. Шәки ханы исә Кәнчә илә Ибраһимхәлил ханын әлејһинә артыг иттифаг бағламышды.

Бир сәнәддә гејд олунур ки, "Кәнчә ханы һәзрәтләринә билдирир ки, Дәрбәнд, Шәки вә Ширван ханлары Ибраһим хан үзәринә һүчум етмәји гәрара алмышлар". Бу вахт Кәнчә ханы Чавад ханын гардашы Рәһим хан иди. "Ибраһим хан бир гәдәр гошунла Чавад хана көмәк етди вә о Кәнчәдән 6 ағач аралы олан Горн адланан јердә дүшәркә салараг,өз гардашы Рәһим ханы

1. Г.Б.Абдуллајев, Из истории...., сәһ. 133
2. Фуад Әлијев,Мирабдулла Әлијев,Нахчыван ханлығы,Б.,1996 сәһ. 58-61

Кәнчәдән сыхышдырмаг истәјирди"[1].

Ибраһимхәлил хан 1786-чы илдә өз нүмајәндәсини күрчү чарынын јанына көндәрәрәк, Кәнчәнин идарәсини онун нүмајәндәсинә тапшырмағы тәләб етди. Ахалсых тәрәфдән тәһлүкә көзләјән чар "Кәнчәјә фәрманла өз нүмајәндәсини көндәрди. Рәһим хана вә бүтүн әһалијә Ибраһим хана табе олмағы әмр етди. Һеч бир јердән көмәк ала билмәјән кәнчәлиләр тәслим олдулар". Бир нечә күндән сонра Ибраһимхәлил хан күрчү чарына ашағыдакы мәзмунда мәктуб көндәрди: "Кәнчә әһалисинин хаһиши илә о Чавад ханы мүвәггәти олараг ханлыға гојмуш вә Күрчүстанын Кәнчәдә чанишини кнјаз Андроникову өзү илә Шушаја апармышдыр" [2].

Архив сәнәдиндән мә'лум олур ки, 1787-чи илдә Ибраһимхәлил ханын Кәнчәдә даими нүмајәндәси вар иди. II Иракли Ахалсых мәсәләсини һәлл етдикдән сонра Кәнчәјә саһиб чыхмаг истәди вә Кән- чә үзәринә јеријәрәк Чавад хандан Ибраһимхәлил ханын "приставы"ны Кәнчәдән говарса,Кәнчәјә аман вермәји вә'д етсә дә,Чавад хан Ибраһимхәлил ханын мә'мурну Кәнчәдән чыхармајачағыны билдирди[3].

Ибраһимхәлил хан Кәнчә мәсәләсини һәлл етдикдән сонра Хој ханы Әһмәд ханла бирләшмәк үчүн чәнуба доғру ирәлиләди вә јолүстү Нахчыван ханлығына доғру һәрәкәт етди.

1. Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 366, II һиссә, вәр. 223-224, инв. 8909
2. Русија МДҺТА,ф.52,сиј.1/194, иш 366,IU һиссә, вәр. 5-7, ТИЕА, инв. 8908
3. Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194,иш 416,II һиссә,вәр.100-102 ТИЕА, инв. 8908

1786-чы илин сонуна јахын күрчү чары 6000-лик гошунла Гарабағ үзәринә јеримәк нијјәтиндә иди. Фәтәли хан өз нүмајәндәсини күрчү чарынын јанына көндәрәрәк, ону Ибраһимхәлил ханла барышыға чағырды. Күрчү чары исә кенерал-поручик Потјомкинә мүрачиәт едәрәк Рус гошунуну да ораја јеритмәји хаһиш етди. Кенерал она чаваб верди ки, онун һәмин јерләрдә силаһ ишләтмәјинә ичазә верилмир. Кәнчә истиғамәтиндә исә онларын гошуну илә фәалијјәт көстәрмәк олар. Лакин о, Түркијәнин бу аддыма мүнасибәтиндән вә Ибраһимхәлил ханла јахын олан Чавад ханын она мүгавимәт көстәрәчәјиндән еһтијат етдијиндән, һәм дә шәһәр һасарларыны дағытмаг үчүн кифајәт гәдәр топун олмамасыны нәзәрә алараг бу фикриндән дашынды[1].

1787-чи илә даир архив сәнәдиндә бу мәсәләјә тохунулараг,гејд олунур ки, күрчү чары Газахы өзүнә табе етмиш, Кәнчәјә јахынлашмышды. Чавад хан горхусундан онун гошунуна әрзаг көндәрир, Ибраһимхәлил хан, Губа вә Шәки ханлары илә бирликдә Күрчүстан үзәринә јүрүшә һазырлашырды. Фәтәли хан исә күрчү чарына мә"лумат вермишди ки, Губа ханлығы барәдә сөјләнилмиш бу фикир һәгигәтә ујғун дејил[2] II Ираклинин, рус гошунлары команданына јаздығы мәктубундан belә ајдын олур ки, Кәнчә вә Шәмкир онун һакимијјәти алтындан чыхмыш, Газах вә Шәмшәддил һакимләри исә она табе олмурлар вә о, буну Ибраһимхәлил ханла бағлајыб белә

1. Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194,иш 416, I һиссә, вәр. 57-58
2. Јенә орада, сәһ. 59-60

һесаб едирди ки, адлары чәкилән јерләрин һакимләри она архаланырлар. II Иракли 3000 нәфәрлик гошун көндәрмәји командандан хаһиш едир[1].

1787-чи илә даир архив сәнәдиндән Ибраһимхәлил ханын Фәтәли хан вә Шәки ханы илә бирләшәрәк Күрчүстан үзәринә јүрүшә һазырлашдығы мә"лум олур.Лакин рус мә'муру белә һесаб едирди ки, бу шаијәни Ибраһимхәлил хан гәсдән јајмышдыр.

Һәмин ил Фәтәли хан чар нүмајәндәсинә билдирмишди ки, о, күрчү чарыны Ибраһимхәлил ханла барышдырмаға васитәчи ола биләр. Лакин Газаха гәдәр 6000-лик гошунла кетмиш күрчү чары Гарабаға доғру јеријиб гәнимәт әлдә етмәк фикриндәдир[2].

Рус мә"муру 1787-чи илин февралында јазырды ки, Кәнчә ханы Чавад хан күрчү чарыны Кәнчәдән узаглашдырмаг мәгсәдилә белә шајиә јајмышдыр ки, Ибраһимхәлил хан Фәтәли хан вә Шәки хан илә бирликдә Газахда бир нечә кәнди тутмуш вә Кәнчәни һакимијјәти алтына алмыш күрчү чарынын үзәринә јүрүш етмәк фикриндәдир[3].

Бу заман рус гошунлары Түркијә сәрһәдинә јеридилмишди. Чар мә"муру белә һесаб едирди ки, "Чавад хан рус гошунларынын Кәнчәјә һүчумуну көзләјир, биз исә буну едә билмәрик, чүнки бизим гошуна вермәјә чөрәјимиз јохдур"[4].

1. Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194, иш 366, IU һиссә, вәр.155
2. Јенә орада, иш 416, I һиссә, вәр. 57-58
3. Јенә орада.
4. Јенә орада, сәһ. 59-60

Күрчүстанла мүнасибәтләрин тез-тез дәјишмәси нәтичәсиндә, горунмаг мәгсәдилә Ахалсых пашалығыны әлә кечириб, Күрчүстанла һәмсәрһәд олмаг үчүн Ибраһимхәлил хан дағыстанлылардан ибарәт 8000 нәфәрлик гошун јығыб Ахалсых үзәринә јеримәјә һазырлашырды. Бу исә Ираклинин горхуја салмышды[1].

1787-чи илә даир бир архив сәнәдиндә Ибраһимхәлил ханын Нахчываны әлә кечирмәјә чалышдығы гејд олунур[2].

Һәмин илин ијун ајына аид олан мә'луматда көстәрилир ки, Ибраһимхәлил хан Нахчываны әлә кечирмиш вә Ирәван үзәринә јеримәјә һазырлашыр. Күрчү чары Ибраһимхәлил ханын Нахчыванда мөһкәмләнмәсинә мане олмаг үчүн Газахда гошун чәмләшдирмишди. Ибраһимхәлил хан исә өз јүрүшүнә бәраәт газандырмаг үчүн белә бир шаијә јајмышды ки, о Аббасгулу ханын Нахчыванда ханлығыны бәрпа етмәк мәгсәдини күдүр.

Чар мә'муру бу јазысында ејни заманда Фәтәли ханла Ибраһимхәлил хан арасында әдавәт јаранмасыны гејд едир[3].

Бу вахт өзү ишғал алтында олан Ирәван ханы 1787-чи илин ијунунда өз нүмајәндәсини Күрчүстан чарынын јанына көндәрәрәк ондан Нахчываиа јијәләнмәк үчүн гошунла көмәк истәди. Чары исә Кәнчә даһа чох марагландығындан вә Ибраһимхәлил ханын Кәнчә үзәринә јүрүшүндән еһтијат етдијиндән гошунуну Кәнчә әтрафында чәмләшдирмишди[4].

1. Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194, иш 331, I һиссә, вәр.79-80
2. Јенә орада, иш 416, I һиссә, вәр. 234
3. Јенә орада, вәр.323
4. Јенә орада, вәр.330-331

Чар кенералы П.С.Потјомкин Г.А.Потјомкинә 1787-чи илин мајында Фәтәли ханын вә Шамхалын өз ишләрилә мәшғул олмаларындан истифадә едәрәк Ибраһимхәлил ханын өз језнәси Авар ханын көмәјилә Нахчываны әлә кечирмәјә чалышдығыны јазырды. Ибраһимхәлил хан Аббасгулу хана јазмышды ки, мөһкәм дајансын вә она 2000 нәфәр көмәк көндәрир[1].

Бир гәдәр сонра о, Ибраһимхәлил ханын Нахчываны тутдуғуну хәбәр верирди. Ибраһимхәлил хан өз гошуну илә Нахчыванда Аббасгулу ханы өз јеринә бәрпа етмәк истәдијини билдирмишди. Полковник Бурнашев Фәтәли ханла Ибраһимхәлил ханын мүнасибәтләринин јенә дә писләшдији һаггында шаијә јајылдығыны јазырды.

Даһа сонра исә Ибраһимхәлил хан Тәбриз үзәринә јериди. Мирзә Јусиф Гарабағи јазыр: "Ибраһим хан Нахчываны зәбт етдикдән сонра өз бачарығына даһа да күвәнди. Аға Мәһәммәд ханын Иранда һөкмранлыг етмәјә башламасына бахмајараг иши һәлә дә тәрәгги етмәмишди. Онун бу заман Фарс вә Шираз тәрәфләрдә олдуғундан истифадә едәрәк Ибраһим хан Хој вилајәтини өзүнә табе етмәк фикринә дүшдү. О,.... ләзки, чар, авар вә Гарабағын көнүллүләрини вә Гарадағын гошунларыны топлајыб Хој тәрәфә һәрәкәт етди.

Өзүнүн чохлу вә күчлү гошуну илә кечә-кечә Мәрәндә варид олду. Хој һакими Чәфәргулу хан да өз адамлары илә Ибраһим ханын гаршысыны алмаг үчүн тәләсик һәрәкәт етди.

Мүхтәсәр, һәр ики тәрәфин гошуну Мәрәнд саһәсиндә бир-биринә јахынлашанда һәр ики тәрәфдән чарчылар мүһарибә мејданына чыхдылар. Хој сүвариләринин бир чарчысы әлдә сијирмә гылынчы илә ат чапыб о тәрәфин

1. *Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194,иш 416,I һиссә, вәр.233-234*

бир чарчысынын бојнуну вурду.

Гошун буну көрчәк даһа артыг давам кәтирә билмәјиб, гачмаға үз гојду"[1].

Беләликлә, Ибраһимхәлил ханын 1787-чи илдә Тәбриз үзәринә бу јүрүшү дә нәтичәсиз олду, белә ки, о кәләнә гәдәр мүттәфиги Хој ханы Әһмәд хан артыг Тәбризи әлә кечирмишди вә Ибраһимхәлил хана һеч бир шеј вермәк фикриндә дејилди. Ибраһимхәлил хан Нахчыванда Кәлбәли ханын һакимијјәти әлә кечирмәси хәбәрини аландан сонра Тәбриз тәрәфдән кери дөнүб Нахчыван үзәринә јеридисә дә, мүвәффәгијјәт газана билмәди, Кәлбәли хан Нахчыванда һакимијјәтини мөһкәмләндирмишди.

Азәрбајчан ханлары арасында сонракы мүнасибәтләр дә нормал олмамышдыр, онлар бир-биринә зијан вурмаг истәјир, бунун үчүн бири илә әлагәни кәсиб, о бири илә бирләширдиләр. Рус мә'муру Ираклијә јазырды ки, бундан истифадә едәрәк "Ибраһим ханы өз тәрәфинизә чәкмәк лазымдыр"[2].

Лакин күрчү чары 1789-чу илин јазы әрәфәсиндә Кәнчәни тутараг Шуша үзәринә һәрәкәт етди.

Јенә һәмин сәнәддән һәмин вахт Фәтәли хан да бөјүк гошунла һәрәкәт едәрәк Иракли илә көрүшмәк вә онунла бирликдә Шуша үзәринә һүчум етмәји планлашдырдығы ајдын олур[3].

1795-чи илдә Иран һакими Азәрбајчана, хүсусән Гарабағ ханлығына һүчума һазырлашырды вә бу барәдә үчүнчү фәсилдә кениш дајаначағыг. Аға Мәһәммәд ша-

1. *"Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ.26*
2. *Русија МДҺТА, ф. 52, оп 1/194, иш 516, вәр.55*
3. *Јенә орада, сәһ. 48*

һын һүчумунун гаршысыны алмаг үчүн гүввәләрини бирләшдирмиш Фәтәли ханла II Иракли Гарабағы зәбт етмәк планларындан әл чәкмәмишләр. Онлар беләә бир шаијә јајдылар ки, "үмуми иттифаг вә Азәрбајчан ханларынын арзуларына хәјанәт етмиш Шуша ханыны үмуми гүввә илә тәнбеһ етмәк лазымдыр"[1].

Аға Мәһәммәд Шаһ Гачар 1796-чы илин әввәлиндә Азәрбајчаны тәрк етдикдән сонра Азәрбајчанда вә Күрчүстанда Кәнчә ханы Чавад ханы табе етмәк фикри кениш мигјас алды вә бу ишдә Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хан вә Күрчүстан һакими II Иракли апарычы рол ојнајырдылар. Бу һәрәкәтын башлыча сәбәби Аға Мәһәммәд шаһын 1795-чи илдә Загафгазијаја јүрүшү заманы Чавад ханын онун тәрәфинә кечмәси олмушдур. Тәсадүфү дејилдир ки, А.Бакыханов јазырды ки, "Дүзкүн шәхси ләјагәтинә вә елмләрә мәһәббәтинә бахмајараг, өзүнүн јарамаз һәрәкәти вә гәддарлығы илә ... гоншу һакимләри өзүнә гаршы галдырды"[2] Ибраһимхәлил хан II Ираклијә јазырды: "Кәнчә бизим үмуми дүшмәнимиздир... Бу ишә сон гојмаг лазымдыр"[3].

Бу дөврдә Кәнчә ханлығында һакимијјәт уғрунда, ханлыг уғрунда мүбаризә јенидән гызышмышды. Чавад ханын гардашы Рәһим хан вә Шәмшәддил султаны Әли Султан

---

1. Русија МДҺТА, ф.ВУА, иш 6164, вәр.6, Бах; Г.Б.Абдуллаев, Из истории... сәһ. 136

2. А.А.Бакыханов, Күлүстани-Ирәм, Б., 1991, сәһ. 178

3. Грамоты и другие исторические документы XUIII столетия относящиеся к Грузии /под.ред.А.Берже/ 1902, II чилд, II бурахылыш, сәһ.155, Бах; Дж.М.Мустафаев, Северные ханства Азербайджана и Россия /конец XUIII-нач.XIX вв./, 1989, сәһ.33

Чавад хана гаршы чыхыб,Кәнчә ханлығында һакимијјәти әлә кечирмәк үчүн мүбаризәјә галхмышдылар.Ибраһимхәлил хан вә II Иракли бундан истифадә едәрәк Кәнчә үзәринә јеридиләр.

1796-чы илин февралында үч мин нәфәрлик күрчү гошуну Кәнчәни мүһасирәјә алды. Март ајында Ибраһимхәлил ханын да гошунлары өзләрини Кәнчәјә јетирдиләр. Тезликлә чарлылар да онлара гошулдулар. Кәнчә галасыны 15 мин нәфәрлик бирләшмиш гошунлар мүһасирәјә алдылар[1]. Мүттәфигләр Кәнчәни дөрд ај мүһасирәдә сахласалар да, ала билмәдиләр[2]. Истинад етдијимиз сәнәдләрдән дорд ајлыг мүһасирәнин кәнчәлиләрә чох баһа баша кәлдији ајдын олур, шәһәрдә ачлыг башланмыш вә бунун нәтичәсиндә 5000-ә гәдәр адам өлмүшдү.

Шәһәр әһалисинин чох ағыр вәзијјәтдә олмасына бахмајараг мүгавимәт давам едирди. Вәзијјәти беләә көрән II Иракли бөјүк гошунла Кәнчә үзәринә јеримәји гәт етди. Бундан хәбәр тутмуш Чавад хан шәһәри талана вермәмәк үчүн Ибраһимхәлил ханла данышыглар апарараг, онун вассаллығыны гәбул етди. Һәмчинин бачасыны вә оғлуну киров, һәр илдә она 10 мин манат вермәји өһдәсинә көтүрдү. Чавад хан II Ираклијә дә һәр ил верки өдәмәји бојнуна көтүрдү вә әсир дүшмүш 400 күрчүнү азад етди[1].

---

1. Грамоты и другие исторические документы XUIII столетця относящиеся к Грузии /под ред.А.Берже/ 1902, II чилд, II бурахылыш, сәһ.155, Бах; Дж.М.Мустафаев, Северные ханства Азербайджана и Россия /конец XUIII-нач.XIXвв./,1989,с.152.

2. Письма архиепископа И.Аргутинского о Грузии 1795-1796 г. Кавказская старина, N 2; 1872, сәһ. 31 Бах; Дж.М.Мустафаев, Көстәрилән әсәри сәһ.33

XUIII әсрин сонларында Ибраһимхәлил ханын Шамахы ханы Мустафа ханла мүнасибәтләри хејли кәскинләшди. Бунун башлыча сәбәби Мустафа ханын Шәкидә һакимијјәтдә олан Мәһәммәд Һәсән ханы һимајә етмәси иди. Ибраһимхәлил хан исә Шәкидән гачыб она сығынмыш бачысынын әри Сәлим ханы Шәки ханы көрмәк истәјирди. Ибраһимхәлил хан бир гәдәр әввәл өз гызыны Мустафа хана әрә вермәк барәдә вә'д вердији һалда, ону Иран шаһы Фәт́әли шаһын һәрәмханасына баш һәрәм кими көндәрди.

Беләликлә, XUIII сәрин сону - XIX әсрин әвәлләриндә Азәрбајчанын чар Русијасы тәрәфиндән ишғалы әрәфәсиндә шимали Азәрбајчан ханлары фактик олараг бир-биринә дүшмән олан ики група бөлүнмүшдү. Биринчи, Ибраһимхәлил ханын башчылыг етдији група, һакимијјәтдән салынмыш кечмиш Шәки ханы Сәлим хан, Губалы Шејхәли хан вә Ләнкәран ханы Мир Мустафа хан дахил иди. Шамахы ханы Мустафа ханын башчылыг етдији икинчи група Бакы вә Шәки ханлыглары дахил идиләр. Гејд етмәлијик ки,јаранмыш груплар сабит олмадығындан бә'зән парчаланма баш верирди. Мәсәлән, Губа ханы Шејхәли хан да, Ләнкаран ханы Мир Мустафа хан да бә'зи һалларда Ибраһимхәлил хандан араланыр, бир гәдәр сонра јенә бирләширдиләр. Ханлыглар арасында Русија ишғалына гәдәр белә мүнасибәтләр давам етмишди.

1. Ш.П.Гамидова. Из истории азербайджано-грузинских отношений 80-90-ых годов XUIII в.Автореферат канд.диссертации.Б.,1973 сәһ.28

III ФӘСИЛ

ИРАН, ТҮРКИЈӘ ВӘ РУСИЈА ИЛӘ МҮНАСИБӘТЛӘР. ХАНЛЫҒЫН ЧАР РУСИЈАСЫ ТӘРӘФИНДӘН ЗӘБТ ЕДИЛМӘСИ

1. Иранла мүнасибәтләр

I фәсилдә гејд етдијимиз кими, 1747-чи илдә Надир шаһ өлдүрүлдүкдән сонра Иранда һакимијјәт уғрунда мүбаризә башланмышды. Иранда баш верән һәрч-мәрчликдән истифадә едән Мәһәммәд Һәсән хан Гачар 1750-чи илләрин әввәлләриндә Чәнуби Азәрбајчан әразисинин чох һиссәсини әлә кечириб, бу јерләрә саһиб олмаға чанатан Урмијалы Фәтәли хан Әфшарла мүбаризә апара-апара Иран әразисинин Мазандарана гәдәр олан һиссәсини өзүндән асылы вәзијјәтә салды[1].

Мәһәммәд Һәсән хан Килан вилајәтини әлә кечирдикдән сонра өз нүмајәндәсини Гарабағ ханынын јанына көндәрәрәк өз гошунлары илә онун үзәринә кәлдијини хәбәрдар етди. Пәнаһәли хан Губа ханы Фәтәли хана мүрачиәт едәрәк, ондан көмәк истәди. Лакин бу хаһиши чавабсыз галды[2].

Мәһәмәд Һәсән хан јеничә инша едилмиш Шуша галасы үзәринә јериди, галаны мүһасирәјә алдыса да, Шуша галасыны әлә кечирә билмәди. Мәһәммәд Һәсән хан Пәнаһәли ханын мугавимәтини гырмаг үчүн Хатун

1. "Гарабағнамәләр", I китаб, Мирзә Адыкөзәл бәј, Көстәрилән әсәри, сәһ. 39
2. Русија МДһТА, ф.52, сиј.1/194, иш 366, IU һиссә, вәрәг 243, 1786-чы ил, ТИЕА инв.8908

архы јанында дүшәркә салды. Лакин о, тезликлә Иранда Кәрим хан Зәндин һакимијјәтә јијәләнмәк үчүн баш галдырмасы хәбәрини алыб, Гарабағдан кери чәкилмәјә мәчбур олду. Бу һадисә 1756-57-чи илләрдә баш вермишди.

Мирзә Чамал бу һадисәни белә тәсвир едир: "Галанын тикилишиндән бир ил кечдикдән сонра Аға Мәһәммәд шаһын атасы Мәһәммәд Һәсән хан Гачар Иран вә Азәрбајчан гошуну илә Шуша галасыны алмаг вә мәрһум Пәнаһ ханы өзүнә табе етмәк мәгсәди илә Араздан кечиб галанын дөрд ағачлығында чадырлар гурдулар. Мәрһум Пәнаһ ханы табе етмәк вә беләликлә, Шуша галасыны әлә кечирмәк үчүн чох дүшүндү, тәдбирләр төкдү. Бир ај орада отурду. Лакин бу гәдәр чохлу гошун илә галаја јахынлаша билмәди. Әксинә, Гарабығын гочаг әһалиси Мәһәммәд Һәсән хан ордусунун ат-гатырыны вә башга малгарасыны истәр ачыг, истәрсә дә кизли сурәтдә гарәт едәрәк, онун гошунуна чохлу зијан вурду"[1].

Мирзә Јусиф Гарабағи дә бу мәсәләјә тохунараг Пәнаһ ханын өзүнә табе олан елләрдән, Тахтагапынын вә башга кәндләрин ишкүзар вә дөјүшә габилијјәти олан кишиләрини галаја топлајыб дүшмәнә гаршы мүгавимәт көстәрмәјә вә шәһәрин мүдафиәсинә һазырлашдығыны јазыр. Тарихчи даһа сонра јазыр ки, Мәһәммәд Һәсән хан да өзүнүн чохлу гошуну илә кәлиб Шуша шәһәринин әтрафындакы Хатын архы јанында дајанды. Орадан јухары тәрәфә һәрәкәт етмәјә чәсарәти олмады. О, Пәнаһ ханы тутмаг үчүн мүхтәлиф һијләјә әл атдыса да, бу иш мүмкүн олмады. О бири тәрәфдән дә Гарабағ әһли, онларын гошунлары вә башга дәстәләр дүшмәнин мал-дөвләтини әлиндән алыб зәрәр вурдулар, һәтта әскәрләринә атларыны да әлләриндән алыб, вар-јохуну гарәт етдиләр. Елә ки, Мәһәммәд Һәсән хан мүвәффәг олмајыб кери гајытмаға мәчбур олду, Пәнаһ хан бачарыг вә габилијјәтини һисс етди[1].

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 116*

Бу заман Кәрим хан Зәндин Фарс вилајәтиндә гошун топлајыб, Иран Ирагыны вә Мазандараны алмаг олмасы хәбәри Мәһәммәд Һәсән хана чатды. Мәһәммәд Һәсән хан, белә бир вәзијјәтдә Шуша галасыны алмаг, Кәнчәјә, Ширвана вә башга јерләрә саһиб олмаг фикриндән әл чәкәрәк, сүр"әтлә Иран, Ирагы, Фарс вә Мазандаран тәрәфә һәрәкәт етди. Мәһәммәдһәсән хан керијә гајытмаға о гәдәр тәләсмишди ки, топлары гојуб кетмиш вә бу топлар Пәнаһәли ханын әлинә кечдијиндән о, топлары Шуша кәтирмишди. Лакин Кәрим хан Зәнд Мәһәммәдһәсән хан кәлиб чатана гәдәр бүтүн Фарс вилајәтини, башга вилајәтләрин бир сыра јерләрини әлә Мәһәммәдһәсән ханла мүһарибәјә һазырлашмышды. Бир тәрәфдән дә Мәһәммәдһәсән хан Азәрбајчанын, Киланын вә башга јерләрин чохлу гошуну илә Кәрим ханы дәф етмәк үчүн Фарса тәрәф һәрәкәт етди. Јусиф Гарабағи бу барәдә јазыр: "Лакин бәхт вә дөвләт аллаһ веркиси олдуғундан, Мәһәммәдһәсән ханын бир нечә јахын адамы хәјанәт фикринә дүшүб, ону өлдүрдүләр вә бөјүк мәнсәб вә ән"ам алмаг тәмәннасы илә башыны кәсиб Кәрим ханын јанына апардылар. Белә јарамаз ишләрдә бөјүкләр вә сәрдарларын гејрәтини горумаг сәрдарларын өһдәсинә дүшдүјүндән Кәрим хан, Мәһәммәдһәсән ханын гатилләрини мәрһәмәт вә ән"амдан мәһрум едәрәк, башгалары да өз хејирхаһ ағаларына гаршы белә бир хәјанәтә әл атмасынлар дејә он лара чәза верди"[1].

1. *"Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ. 19*

Иран тахты уғрунда мүбаризә давам етмәкдә иди. илдә Надир шаһын көркәмли сәркәрдәләриндән бири олмуш Урмијалы Фәтәли хан Әфшар, бүтүн чәнуби Азәрбајчаны тутду вә шимал ханлыгларыны да өзүнә табе етмәк фикринә дүшдү. О, әввәлчә Пәнаһ ханын јанына елчиләр көндәриб, ону итаәтә вә иттифага дә"вәт етди. Лакин Пәнаһәли хан елчиләри кобуд чавабларла кери гајтарды. Белә олдугда, Фәтәли хан Урмија вә башга вилајәтләрин әһалисиндән чохлу гошун топлајыб галаны алмаг, Гарабағы әлә кечирмәк вә Пәнаһәли ханы арадан галдырмаг мәгсәдилә Шуша галасына кәлиб, галанын бир ағачлығында дүшәркә гурду.

Кизлиндә Пәнаһәли хана әдавәт бәсләјән Чиләбөрд вә мәликләри Фәтәли ханын јанына кетдиләр. Онлар алты ај галанын јахынлығында дајандылар. Нечә күндән бир Пәнаһәли ханын гошуну илә Фәтәли хан ордусу арасында вурушма *баш* верир вә һәр дәфә *Пәнаһәли* ханын гошуну галиб кәлирди. Бу мүддәтдә бир иш көрә билмәјән Фәтәли хан вәзијјәтинин күндән-күнә писләшдијини вә мәғлубијјәтинин артдығыны мүшаһидә едирди.

Тарихчи јазыр: "Нәһајәт, бир күн (Фәтәли хан-А.J.) өзүнүн вә ады чәкилән маһалларын бүтүн атлы вә пијада гошунлары илә бирликдә һүчума башлајыб, Шуша чајындан кечәрәк, галанын јарым верстлијинә чатды.

Бу тәрәфдән дә Пәнаһәли хан адлы-санлы икид чаванларла, елләрин, һабелә Вәрәндә вә Хачын маһалларынын гочаг түфәнклиләри илә бирликдә,башга тәрәфдән исә елләрин сүвари сәркәрдәләри мәрһум Пәнаһәли ханын

1. *"Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ. 42-43*

гоһумлары илә бәрабәр һүчум едәрәк Фәтәли хан ордусу вуруб өлдүрмәкдән әл чәкмәјинчә, онлары дәрин дәрәләрдә вә дар кечидләрдә тутуб өлдүрмәји давам етдирдиләр"[1].

Бу һүчумда Фәтәли ханын гошунундан, тәхминән ики мин нәфәр пијада вә сүвари гырылды вә әсир дүшдү. Мәғлуб олан дүшмән өз дүшәркәсинә гајытды. Пәнаһәли хан исә әсирләри вә әлә кечән гәниммәти көтүрүб, гәләбә вә зәфәрлә галаја кәлди.

Бу һадисәдән сонра Фәтәли хан Әфшар, гошунунун мәғлуб олмасы вә гыш фәслинин јахынлашмасына көрә, сүлһ вә барышыг тәклиф етди, елчиләр көндәриб, андаман ичәрәк белә вә"д верди: "Әкәр Пәнаһ хан гошунумдан алдығы әсирләри кери гајтарса, мәнлә иттифаг вә достлуг етсә, гызымын кәбинини онун бөјүк оғлу Ибраһимхәлил агаја кәсдирәчәјәм. Беләликлә дә, биз әбәди гоһум вә дост олачағыг. Бир шәртлә ки, Ибраһимхәлил ағаны мәним јаныма көндәрсин. О исә ордуда ширни ичилиб, кәбин кәсилдикдән вә ики-үч күн бурда гонаг галдыгдан сонра кери гајытсын"[2].

Фәтәли хан Пәнаһәли ханы хатирчәм етмәк үчүн Ибраһимхәлил аға гајыдана гәдәр өзүнүн өвлады вә гәһумларындан үч нәфәр адлы-санлы шәхси киров ады илә сахламалары үчүн Пәнаһәли ханын јанына көндәрмишди.

Мир Меһди Хәзанинин јаздығына көрә Пәнаһәли хан Фәтәли ханын анд-аманына,өвладыны вә гоһумларыны көндәрмәсинә инаныб Ибраһимхәлил ағаны бир нечә кәндхуда илә Фәтәли ханын ордусуну јола салды. Фәтәли хан овладындан бир нечә нәфәри ону үчүн көндәрди.

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 117*
2. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 118*

Ибраһимхәлил ағаны һөрмәт, тәнтәнә илә ордукаһа кәтирдиләр. Саатын нәһс олмасыны бәһанә едәрәк, Ибраһимхәлил ағаны ики күн ордукаһда, кеф мәчлисләриндә сахладылар. Бу мүддәт ичәрисиндә галаја,Пәнаһәли ханын јанына дәфәләрлә е"тимадлы,шириндилли адамлар көндәриб,адәтләри үзрә адам алдатмаг вә өз ишләрини дүзәлтмәк үчүн бүтүн фырылдаглары вә лазым олан рәсми мәрасими әмәлә кәтирдиләр. О ики күнүн ичәрисиндә әсир вә дустагларыны хилас етдиләр, үчүнчү күн исә Ибраһимхәлил ағаны вә кәндхудалары дустаг кими,өзләрилә бәрабәр көтүрүб кетдиләр вә Урмија галасына чатана гәдәр һеч бир јердә дајанмадылар.

Бу һадисәдән "Пәнаһәли хан вә Гарабағын ә"јанлары чох пәришан, пешиман вә мә"јус олдулар. Нәһајәт, гәмкинлијин, чох пешманчылығын фајдасыз олдуғуну дүшүнәрәк, Ибраһимхәлил ағаны хилас вә Фәтәли ханы дәф етмәк үчүн мәсләһәт вә тәдбирләр көрмәјә башладылар"[1].

Кәрим хан Зәнд адлы чәкилән Фәтәли ханла дүшмәнчилијә башлајыб өз гоһумларындан бир нәфәринин башчылығы илә Фәтәли хана гаршы гошун көндәрди. Фәтәли хан да бу хәбәри ешитчәк Кәрим ханын гошунлары кәлиб чатмамыш, Азәрбајчанын вә әтраф торпагларын бүтүн гошунлары илә онун гаршысына чыхды. Ики тәрәфин гошуну Исфаһан јахынлығында бир-бирилә үзләшиб дөјүшә башладылар. Кәрим ханын гошуну мәғлуб, онун сәркәрдәси олан гоһуму исә дөјүш мејданында һәлак олду. Фәтәли хан галиб кәлиб, Иран Ирагы вилајәтинин бирсыра јерләрини дә алдыгдан сонра кери гајытды.

Бу һадисәдән бир мүддәт сонра Кәрим хан Зәнд чохлу гошун топлајыб Фарс вилајәтиндән јенидән Фәтәли хана

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ.118*

гаршы Азәрбајчана һәрәкәт етди. Азәрбајчана чатмамыш Пәнаһәли ханын јанына нүмајәндәсини көндәриб, онунла мүттәфиг олмаг истәдијини билдирди. Кәрим хан Пәнаһәли хана мәктубунда белә јазмышды: "Фәтәли хан бизим нә-инки дүшмәнимиз, һәтта ганлымыздыр. Сизә гаршы да олдугча јарамаз ишләр көрмүш, андыны, пејманыны позмушдур. Сәнин оғлуну мәкр вә һијлә илә апарыб мәһбус етмишдир. Инди вар гүввә илә бизә көмәк етмәли вә бу ишдә һеч шејдән мүзајигә етмәмәлисән.Чүнки интигам алсаг вә оғлуну хилас етсәк,сиз севиндијиниз кими биз дә арзумуза чатмышолачағыг"[1].

Пәнаһәли хан Фәтәли хандан интигам алмаг үчүн фүрсәт јарандығыны көрүб өз гошуну илә Кәрим хана гошулду вә онлар бирликдә һәдијјәләрлә Урмија ханлығына тәрәф јола дүшдүләр.

Фәтәли хан ихтијарында олан вилајәтләрин гошуну илә бирликдә онларын гаршысына чыхды. Баш верән дөјүшдә Фәтәли хан мәғлуб олуб Урмија галасына чәкилди. Бир нечә күндән сонра исә тәслим олду вә Кәрим хан Урмија галасыны әлә кечирди.

О, Урмијада дустаг олан Ибраһимхәлил ағаны зиндандан бурахдырыб өз јанына чағырды, она ат, гылынч, хәләт вә Гарабағ ханлығы вә һакимијјәти фәрманыны вериб, һөрмәт вә тәмтәрагла Гарабаға јоласалды.Ејни заманда Кәрим хан Пәнаһәли ханы вә јанында олан бир нечә Азәрбајчан ханыны һијлә илә Фәтәли хан үзәриндә гәләбәни бајрам етмәк бәһанәси илә Шираза апарды вә сонра онлары бурахмады.

60-чы илләрдә Гарабаг ханы Ибраһимхәлил хан Иранда Кәрим хан Зәндин һакимијјәтдә мөһкәмләнмәсини көрәрәк, бә'зи ханлар кими онун һакимијјәтини

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 118-119*

гәбул етмәјә мәчбур олмушду. 1763-чү илин феврадында Гызлар комендаты Харичи Ишләр Назирлијинә мә"лумат верирди ки, Гарабағ, Гарадағ, Нахчыван, Ирәван вә Шамахы ханлыглары Кәрәм хан Зәндин һакимијјәтини гәбул етмишләр[1]. Лакин бу сырф заһири характер дашыјырды.

Костәрилән вәзијјәт узун чәкмәди. 60-чы илләрин сонларында Ибраһимхәлил хан Картли-Кахетија чарлығы илә әлагәләри мөһкәмләндирәрәк Иранын һакимијјәтини гәбул етмәкдән имтина етди вә хејли мүддәт Иранын гәсбкар јүрүшләринә мә"руз галмады. 1779-чу илдә Кәрим хан өлдүкдән сонра, Ибраһимхәлил хан Ирана заһири табеликдән дә тамамилә имтина етди. П.Бутковун ашағыда көстәрдијимиз фикри дә буну тәсдиг едир. О, јазырды ки, 1782-чи илдә Иранда һакимијјәти Исфаһан әмри Әлимурад хан әлә кечирди. О, һәр васитә илә чалышырды ки, Русија онун шаһлығыны танысын. Бу мәгсәдлә о, Русија һакимијјәт органларына билдирди ки, о Хәзәр саһили әразиләри Русијанын хејринә күзәштә кетмәјә һазырдыр. Гарабағ ханлығынын исә мүстәгиллијинә тохунмаг фикриндә дејилдир[2].

Иранда һакимијјәтә Аға Мәһәммәд шаһ Гачар кәлдикдән сонра вәзијјәт дәјишди. О, бүтүн Азәрбајчаны өзүнә табе етмәји гаршысына мәгсәд гојду. Ирана көндәрилмиш, Хој ханы тәрәфиндән Теһрана бурахылмамыш вә кери гајытмаға мәчбур олмуш Русија нүмајәндәси Сисианов билдирмишди ки, Ағамәһәммәд хан Теһрандадыр вә Новруз бајрамындан сонра /1787-чи ил - А.J./ Азәрбајчан үзәринә јеријәчәкдир.Ибраһимхәлил хан Зәнчан ханы Әли хана јазмыш ды ки, Аға Мәһәммәд

1. *Г.Абдуллајев, Азербайджан в XUIII в......, сәh.494*
2. *П.Бутков, Көстәрилән әсәри, II һиссә, сәh. 147-148*

ханын Азәрбајчана кирмәси бөјүк тәһлүкәдир вә буна көрә дә о,Аға Мәһәммәд ханын шимала доғру һәрәкәтинә мане олмалыдыр. Бунун үчүн лазым кәләрсә, она гошунла вә пулла көмәк етмәјә һазырдыр. Ибраһимхәлил ханын мәктубуну Тәбриз ханынын васитәчилији илә әлә кечирмиш Аға Мәһәммәд хан Әли ханы јанына чағырараг, көзләрини чыхартдырмышды. Гарабағ, Гарадағ, Шәгаи вә Хөј гошунлары һүчум етдиләр. Хој ханы өз гардашыны Урмија ханынын јанына көндәриб гошунла она көмәк етмәји вә Тәбриз ханыны мүдафиә етмәмәји тапшырды. Урмија ханы билдирди ки,о разы ола билмәз ки,Шәгаи вә Гарабағ Азәрбајчанын ән мүһүм шәһәри олан Тәбризә јијәләнсинләр[1].

Архив сәнәдләриндән мә"лум олур ки, Иранда өз һакимијјәтини нисбәтән мөһкәмләндирә билмиш Аға Мәһәммәд Шаһ Гачар 1793-чү илин әввәлләриндә бир сыра Азәрбајчан ханларына, о чүмләдән Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хана фәрманлар көндәрәрәк, онун һакимијјәтини танымаларыны, онун һакимијјәти алтына кечмәји тәләб едирди[2].

Әһмәд бәј Чаваншир јазыр: "Аға Мәһәммәд хан мәрһум Ибраһим хана гылынч, хәләт вә гызыл јәһәрли ат көндәриб, ону өзүнә табе олмаға чағырмышды. Мәрһум Ибраһим хан да заһирдә она итаәт едәчәјинә сөз вермишди. Арада елчиләр кедиб-кәлирди.

Мәрһум Ибраһим хан өзүнүн әмиси оғлу Әбдүссәмәд бәји,бачарыглы вә шириндилли Баһарлы Мирзә Вәли илә бирликдә киров олараг Аға Мәһәммәд ханын јанына көндәрди. Аға Мәһәммәд хан онлары оз јанында артыг һөр-

1. *Русија МДһТА, ф. 52, сиј. 1/194, иш 416, I һиссә, вәрәгә 355-356*
2. *ГААО, ф.476, сиј.I, иш 757, вәр. 8*

мәт вә еһтирам илә сахлајырды"[1].

Буна бахмајараг, Аға Мәһәммәд шаһ Гачар һәдә јолу илә Ибраһимхәлил ханы табе едә билмәјәчәјини баша дүшүрдү. О, Ибраһимхәлил ханын II Иракли илә иттифагда олдуғуну вә һәтта Ираклинин оғлу Александрын башчылығы алтында Гарабаға гошун дәстәси көндәрдијини дә билирди. Бунунла белә, Аға Мәһәммәд шаһ Ибаһимхәлил ханы өз тәрәфинә чәкмәјә чәһд көстәрәрәк, өз нүмајәндәсини онун јанына көндәриб оғлуну киров вермәји тәләб етди. Ибраһимхәлил хан Аға Мәһәммәд ханын тәклифини рәдд етди вә гошунуну тә"мин етмәк үчүн Ираклијә бөјүк мәбләғдә пул көндәрди[2].

Аға Мәһәммәд шаһ ејни заманда Ибраһимхәлил хандан хәрч көндәрмәсини тәләб едирди. О исә шаһа јазды:"Мәндә атамын бир кимсәјә - нә сәнин дөвләтинә, нә башга бирисинә верки өдәмәси барәдә фәрманы јохдур".Ибраһимхәлил ханын мәктубундан гәзәбләнмиш Аға Мәһәммәд шаһ һазырлыг көрүб шаһзадә Сүлејманын башчылығы алтында Гарабағ үзәринә гошун көндәрди, Ибраһимхәлил ханы һәбсә алыб, онун һүзуруна кәтирмәсини әмр етди. Сүлејман Тәбризә чатдыгдан сонра Ибраһимхәлил хана мәктуб көндәрәрәк ону Аға Мәһәммәд хана гаршы чыхмамаға чағырды. Ибраһимхәлил хан чаваб мәктубунда ону һијләкәр түлкү адландырды вә билдирирди ки, гој Аға Мәһәммәд хан билдијини етсин, ондан горхмур. Гарабағ әһалиси дә Ибраһимхәлил ханы мүдафиә едәрәк билдирди ки, "гул олмагданса өлүм јахшыдыр". Шаһзадә Сүлејманын гошунла јахынлашмасы хәбәрини

1. Әһмәд бәј Чаваншир. Гарабаг ханлыгынын 1747-1805-чи илләрдәи сијаси вәзијјәтинә даир."Гарабагнамәләр",I китаб, сәһ. 219

2. П.Г.Бутков, Көст. әсәри, III һиссә, сәһ. 221, В.Н.Левиатов Очерки ... сәһ. 166

алмыш бичинлә мәшғул олан әһалинин бир гисми Әскәран галасына, галалардан узаг олан дикәр гисми дағлара чәкилди, бир гисми исә Шуша галасына кәлди вә билдирди ки, "Горхма, биз өзүмүз галаны мүдафиә едәчәјик, бизә кифајәт гәдәр барыт вер"[1].

Ибраһимхәлил хан әһалини силаһландырды. Онлар дүшмәни галадан кәнарда, дағ јамачларында гаршыламағы гәрара алдылар. Галаја кәлән јолу кәсдиләр. Шаһзадә Шуша кәндинә јахынлашыб, бир даһа Ибраһимхәлил хандан тәслим олмасыны тәләб етди. Ибраһимхәлил хан рәдд чавабы верди. Шаһзадә Сүлејман Шушаны топ атәшинә тутмаға башлады. Үч күн давам етмиш бу бомбалама шәһәрә зијан вурса да,мүдафиәчиләрин ирадәсини гыра билмәди. Шаһзадә Сүлејман топ атәшинин нәтичә вермәдијини көрәрәк, гала үзәринә һүчума кечмәји гәрара алды. О, шушалылары ајыг салмамаг үчүн кечә икән һәрәкәт етди вә шәһәрә јахын олан Дөвталаб даирәсинә гәдәр кәлиб, гошунуну мағараларда кизләтди, шушалыларын диггәтини јајындырмаг мәгсәдилә дүзәнликдә бөјүк тонгаллар јандырды. Һава ишыгландыгдан сонра дүзәнликдә түстүдән башга бир шеј кормәјән шәһәр мүдафиәчиләри дүшмәнин кери чәкилдијини зәнн етди, әтрафа кәшфијјатчылар көндәрилди. Онлар да дүшмәндән бир нишанә көрә билмәдиләр. Дүшмәнин кери чәкилмәсиндән архајын оларак, әһали Ибраһимхәлил хандан тәсәррүфат ишләри илә мәшғул олмаг үчүн гала дарвазалырыны ачмағы хаһиш етди. Ибраһимхәлил хан әввәлчә тәрәддүд етсә дә,разылашмалы олду. Бир чохлары галадан чыхды вә Кәјбәли дәрәсиндә дүшмәнлә үзләшдијиндән чоху гырылды. Бундан хәбәр тутан Ибраһимхәли хан

1. Иоаков Захарян Война шаха с Карабахским ханом, ТИЕА, инв. 924, сәһ. 2

гала дарвазаларыны бағлатдырды.Шәһәрдән чыханлардан сағ галанлар Јеркаталы адланан дәрәдән гала диварларына јахынлашыб гала һасарлары үстүндән салланмыш кәндирләрин васитәсилә гајыда билди-ләр[1].

Бу вахт Әскәран галасынын мүдафиәсинә башчылыг едән Һәсән бәј Ибраһимхәлил хана дүшмәнә гаршы мүбаризәдә онун өз тактикасындан истифадә етмәји, кечә икән онун үзәринә һүчум етмәји тәклиф етди. Нөвбәти күнүн кечәси Һәсән бәј 2 мин нәфәрлик дәстә,Шушадан да дикәр бир дәстә дүшмән үзәринә јериди. Шаһзадә Сүлејман бөјүк итки вериб кери чәкилмәјә мәчбур олду вә Тәбризә гајытды.

Шаһзадә Сүлејманын бөјүк гошунла шушалыларын гаршысындан гачмасындан әсәбиләшмиш Аға Мәһәммәд хан она јенидән Гарабағ үзәринә јеримәји тапшырыб, она күлли мигдарда дөјүшчү вермәји вә"д етди.

Бир илдән сонра шаһзадә Сүлејман бөјүк гошунла Аразы кечди, гаршыларына чыхан һәр јери виранәјә чевирмәји әмр етди. Гошун Шуша кәнди јахынлығында дүшәркә салды. О, бурада гошуну дөрд һиссәјә бөлду вә гала үзәринә дөрд истигамәтдә һүчума кечмәји гәрара алды. Иран гошунлары Шушаны дөрд тәрәфдән мүһасирәјә алды. Дүшмәнлә мүбаризәјә гадынлар вә ушаглар да гошулмушдулар.Һәр тәрәфдән үзәрләринә даш, ири дирәкләр јағдырылан дүшмәнләр кери чәкилиб, Дөвтәләб тәпәсинә топлашды. Ибраһимхәлил хан онлары отуз топдан атәшә тутмағы әмр етди. Дүшмән тәләсик керијә гачмаға башлады вә Араз чајына гәдәр тә"гиб олундулар. Бөјүк гошундан јалныз ики јүз нәфәри Аразы кечә билди.

1. Иоаков Захарян, Көсторилән әсәри, әл јазмасы, ТИЕА, инв.924, сәһ. 5-9

Сүлејман шаһзадәнин јени уғурсузлуғундан хәбәр тутмуш Аға Мәһәммәд шаһ өзү бөјүк гошунла Шуша үзәринә јеримәји гәрара алды. О, 1795-чи илин јајында кәлиб Шуша галасынын бир ағачлығында дүшәркә салды. Шушанын мүһасирәси 1795-чи илин ијул вә август ајларында 33 күн давам етди[1].

Мирзә Јусиф Гарабағи өзүнүн "Тарихи-Сафи" әсәриндә Аға Мәһәммәд ханын 1795-чи илдә Гарабағ үзәринә јүрүшүнү белә тәсвир едир: "Өзү исә Ираг, Фарс, Хорасан вә Азәрбајчан гошунларыны көтүрүб Набатхан вә Јурдшаһ ады илә мәшһур олан Шуша галасы әтрафында Чанагчы вә Шушакәнд һәндәвәринә кәлиб, орада дајанды вә өз ордусунун әтрафында сәнкәрләр салдырды вә /инди дә онларын јери көрүнмәкдәдир/ Шуша галасынын мүһасирәсинә башлады.

Бир дәфә Аға Мәһәммәдхан демишди: "Хәзинә дәрәси галанын јанындакы чох дәрин бир дәрәдир.Мән бир саатда һүчумчу дәстәси илә ораны долдуруб Шуша галасыны тутарам".

Гарабағ әһли Аға Мәһәммәд ханын гошунунун үзәринә төкүлүб тәләфата уғратмаг, гарәт етмәкдән әл сахламырды, онларла вурушуб, сурсатларыны әлләриндән алырды. Аға Мәһәммәд шаһ гошун башчылары вә забитләри илә мәсләһәтләшиб, кери чәкилмәк әмрини вериб деди:

- Ишин ахырыны габагчадан көрмәк вә зәрәрин јарысындан гајытмаг јахшы чәһәтдир, әкс тәгдирдә бизим

1. Грамоты и другие исторические документы XUIII столетия, относящиеся к Грузии. Под редакцией Стагорелена. II чилд, II һиссә, СПб, 1902, сәһ. 93

гошунумуздан бир нәфәр дә сағ галыб чаныны хилас едә билмәјәчәк"[1].

Ибраһимхәлил хан Картли-Кахетија чары Иракли, Ирәван ханы Мәһәммәд хан, Ләнкәран ханы Мир Мустафа ханла габагчадан иттифаг јаратмышды вә онлар Аға Мәһмәммәд шаһын һүчуму заманы она көмәк едәчәкләринә сөз вермишдиләр. Һүчум олачағындан хәбәрдар олмаг үчүн о, Гарабағ әһалисинин бир гисмини Күрчүстана вә Шамахы ханлығына көчүрмүшдү. Ибраһимхәлил хан диванханасынын сәнәдләрини горумаг мәгсәдилә, бә'зи кәндләрин әһалисини дағлара көчүрмүш, бу сәнәдләри дә онларла көндәрмишди. О, Шушанын мүдафиәсинә дә чидди фикир верди, "елат вә кәнд әһалисиндән сајсыз атлылар чәлб едиб чохлу тәдарүк көрдү. Ағыр топларла вә гүввәтли гумбараларла һәрбә вә дөјүшә һазыр олду"[2] Бир мүәллиф јазыр ки, "Гарабағ һакими галанын мүдафиәси илә мәһдудлашмыр, дүшмәнә зәрбә ендирмәјә дә һазырлыг көрүрдү. О,әмин иди ки, гәддара гаршы онун нифрәтинә онун чамааты да шәрикдир, о халг мүһарибәси е'лан етди вә онун көмәји илә иранлылары өз торпагларындан сыхышдыра билди. Севимли ханын чағырышы илә бүтүн әһали ајаға галхды вә јерли бәјләрин тәшкил етдији дәстәләр Аға Мәһәммәдин архасында бөјүк тәһлүкәјә чеврилди"[3] Кишмишев адлы мүәллифин јазысындан игтибас кәтирмиш В.Левиатов белә бир доғру нәтичәјә кәлир ки, Ибраһимхәлил хан нәинки бунунла өз гәтијјәтини нүмајиш етдирди, бу ејни

---

1. "Гарабағнамәләр" II китаб, сәһ. 28-29

2. "Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 503. С.О.Кишмишев, Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889, сәһ. 255

заманда онун дүшмәнә гаршы мүбаризәдә тәшкилатчылыг бачарығыны нүмајиш етдирди. О, Рзагулу ханын Рөвзәтүс-Сәфа әсәринә истинад едәрәк Гарабағ сувариләринин гәһрәманлығы һаггында белә јазыр: "Гарабағ атлылары ов үзәринә һүчум едән гартал кими дүшмәнин үстүндә ганад ачараг Гачар дөјүшчүләрини мәғлубијјәтә уғрадыр, сонунчулар исә чапаламаға, бә'зиләри исә горхудан башларына чадра өртмәјә мәчбур олурдулар"[1].

Бир ермәни мүәллифи дә Гарабағ тарихинә һәср етдији әсәриндә шушалыларын Гачар гошунларына гаршы көстәрдикләри мүгавимәти тәсвир етмишдир. Игтибас чох бөјүк олса да, ону бүтөвлүкдә кәтирмәји лазым билирик: "Күнәш үфүгүндән бојлананда шәһәрдә белә бир хәбәр јајылды ки, шәһәр мүһасирәјә алынмышдыр. Һамы горхуну өзүндән кәнар едәрәк гәзәблә силаһланды.Кишиләр өз арвад вә ушагларыны евдә гојараг әлләриндә түфәнк вә гылынч шәһәрин сүн'и вә зәиф һасарларла мүдафиә олунан шәрг тәрәфинә кетдиләр. Гадынлар да дөзмәјәрәк гајаларын башына галхараг ири дашлары јығмаға, бу дашлары дүшмән гошунлары үзәринә јағдырмаға башладылар. Дашлар гајалардан јуварланыр вә онлардан һәр бири ијирми, јахуд отуз иранлыны өлдүрүрдү.

Бунунла кифајәт етмәјән бу икид гадынлар дүшмәнә башга јолла да күчлү зәрбәләр ендирмәји гәт етдиләр. Јахынлыгда тирләр, шалбанлар, јығылмышды. Онлар шир кими онларын үзәринә чумдулар, гадын зәрифлијинә бахмајараг, бу тирләри јуварламаға башладылар. Дағын дөшүндән јуварланан бу тирләрин һәр бири чохсајлы дүшмән гошунларында гырх-әлли нәфәрини өз алтына салыр, әзирди.

---

1. В.Н.Левиатов, Очерки.... сәһ. 168

Аға Мәһәммәд шаһ, отуз үч күн гала әтрафында галдығына бахмајараг, о гәдәр бөјүк гошунла галанын беш верстлијиндән ахан чајдан кечә билмәди. Гарабағын атлы вә пијада гошуну, елләрин, кәндләрин сәркәрдәләри,Вәрәндә, Дизаг вә Хачын маһалларынын мәликләри мешәдә, јоллар вә кечидләрдә Гызылбаш гошунуну тутуб гарәт едирдиләр. Һәр күн дәстә-дәстә ат, гатыр, дәвә вә башга тәдарүкаты, орду үчүн вилајәтләрдән көндәрилән тахыл карванларыны гарәт вә әсир едәрәк, мәрһум Ибраһимхәлил ханын јанына кәтирдиләр. Иш о јерә чатмышды ки, о вахтын һесабилә бир гатыры дөрд манат,дәвәни алты, бир баш јахшы аты исә он маната сатырдылар. Дүшмән Гарабағ гошунунун кечә басгынларындан горхараг, ордукаһын әтрафында мөһкәм бүрчләр тикмишди. Бир кечә Вәрәндә маһалынын пијадалары бөјүк дәстә илә кедәрәк, Аға Мәһәммәд шаһын өзүнәмәхсус түфәнклиләри тәрәфиндән мүһафизә олунан бөјүк бир бүрчү алыб, бир саатын ичәрисиндә бүтүн түфәнклиләри гырдылар вә сағ галан ики-үч нәфәри күн чыхан вахты Ибраһимхәлил ханын јанына кәтирдиләр. Истәр кечә, истәрсә күндүз, Гызылбаш гошунуну бир ан белә раһат гојмурдулар. Үчдөрд дәфә шаһ өзү бөјүк гошунла чајы кечмәк вә галаја јахынлашмаг истәди. Бу тәрәфдән чәлд пијадалар, гочаг сүвариләр сәркәрдәләрлә бирликдә шаһын габағына чыхыб, гәһрәманчасына дөјүшдүләр вә ону мәғлуб едәрәк кери гајтардылар.

Шәһәрә һеч бир зијан вермәјән онлар (дүшмәнләр) икид гадынлар тәрәфиндән мәғлубијјәтә уғрадылараг вә өз гошунлары сырасындан чохларыны итирәрәк, гачыб Дөвтәләб тәрәфә, өз гошун башчысы Шаһзадә Сүлејманын јанына кәлдиләр. Онларын топлашдығы јер шәһәрин он беш гүлләси илә үзбәүз топ атәшинин чатачағы мәсафәдә иди. Буну көрән Ибраһимхәлил хан әмр етди ки, һәмин күн сәһәрдән күнортаја гәдәр нә топлардан, нә түфәнкләрдән, нә гүлләләрдән, нә дә һасарын үстәндән атәш ачмасынлар, бүтүн Иран гошунларынын бир јердә чәм олмасына гәдәр көзләсинләр.

Күндүз саат 6-да бүтүн гошунлар Дөвтәләбда топлашандан сонра бир саат мүддәтиндә бүтүн диварлардан отуз топла аравермәдән атәшә тутдулар. Сајсыз-һесабсыз гошунлар дәрәләрә сәпәләнди. Иран гошунларынын белә пәрән-пәрән дүшмәсиндән хәбәр тутмуш Әскәран галасындакы сәркәрдә Һәсәнгулу хан өзүнүн бүтүн гошунлары илә онлары тә'гиб етмәјә, гырмаға башлады, онлары Араз чајына гәдәр говду"[1].

Аға Мәһәммәд шаһ Шушаны мүһасирәдә сахладығы мүддәтдә чүрбәчүр јолларла Ибраһимхәлил ханы тәслим етмәк, "Гарабағ әһалисини итаәтә кәтирмәјә чалышдыса да, онун бүтүн сә'јләри уғурсуз олду. О, Ширазлы Сејид Мәһәммәд Үрфанинин јаздығы бир гәсидәнин бә"зи сөзләрини дәјишәрәк ханы горхутмаг үчүн она көндәрди. Бу гәсидәдә дејилирди:

Фәләкин манчағындан фитнә дашы јағыр, Сән ахмагчасына Шишә ичәрисинә сығынмысан.

Ибраһимхәлил хан Аға Мәһәммәд шаһын мәктубу илә таныш олдугдан сонра вәзири Газахлы Молла Пәнаһ Вагифи јанына чағырыб, онун мәсләһәти илә ашағыдакы мәзмунда чаваб јазды:

---

1. Иоаков Захарян История Арцаха, написания в 1853 г. Әл јазмасы ТИЕА-да сахланылыр, инв. 924. Бах; В.Н.Левиатов Очерки ......, сәһ. 169

Әкәр мәни горујан, мәним билдијимдир, О, Шишәни дашын голтуғунда мүһафизә едәр"[1].

Мәктубла таныш олмуш Аға Мәһәммәд хан Шушаны топ атәшинә тутмағы әмр етди. Лакин Шушаны ала билмәди, гошунда исә гәтијјәт позулмушду. Аға Мәһәммәд шаһ вәзијјәти чыхылмаз көрүб әмирләрлә, вәзирлә мәсләһәтләшмәк үчүн онлары мүшавирәјә чағырды вә кери чәкилмәк әмрини верәрәк, Күрчүстан үзәринә јериди. Ибраһимхәлил хан бундан хәбәр тутуб,Тифлисә өз нүмајәндәләрини көндәрәрәк, Күрчүстан һакиминә Аға Мәһәммәд шаһын онун үзәринә кәлдијини билдирди. Јашы јетмиши кечмиш Күрчүстан һакими оғлайларыны мүбаризәјә чағырды. Һакимијјәти әлә алмаға чалышан оғуллары она көмәк етмәкдән имтина етдиләр. "Тәкчә Башачыг вадиси олан оғлу Соломон дөрд мин нәфәрлик гошун көндәрди. Күрчүстан һөкмдары Газах маһалындан да гошун топлајараг, Аға Мәһәммәди гаршыламаг үчүн јола дүшдү ки, Аға Мәһәммәд шаһын Күрчүстан торпагларына кирмәсинә мане олсун. О, Газах маһалында Инчә чајы саһилиндә дүшәркә салды. Аға Мәһәммәд ханын Кәнчәни әлә кечирмәсиндән хәбәр тутмуш Күрчүстан һөкмдары кери чәкилмәји, Тифлисдә мөһкәмләнмәји гәт етди. Аға Мәһәммәд шаһ исә ирәлиләјирди. О,Соғанлыгда кечәләдикдән сонра Тифлис үзәринә јериди. Күрчүстан һакими гошунла Корантын адлы јердә мөһкәмләнди вә Аға Мәһәммәд шаһын гошунларыны топлардан атәшә тутмаға башлады. Иран гошунлары әтрафы басмыш галын думандан истифадә едәрәк күрчүләрин архасына кечә билди. Күрчү һакими вәзијјәти ағыр көрүб ғачмагла чаныны

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 51*

гуртарды. Аға Мәһәммәд шаһын гошунлары 1795-чи ил сентјабрын 12-дә Тифлисә сохулдулар. Шәһәри виран етдиләр, јандырдылар, чамааты гырдылар, хејли гыз-кәлини, чаванлары әсир алыб једди күндән сонра Тифлиси тәрк етдиләр"[1].

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Тифлиси гарәт едиб, Ирана гајытдыгдан сонра вә В.Зубовун Азәрбајчана јүрүшү заманында да Гарабағы әлә кечирмәк фикриндән дашынмамышды. О, Ибраһимхәлил хана мәктублар көндәриб табе олмасыны тәләб едир, ондан мәнфи чавваб алырды. Аға Мәһәммәд шаһ рус гошунларынын Азәрбајчанда олмасына белә әһәмијјәт вермәјәрәк 1796-чы илин августунда Шуша үзәринә гошун көндәрди. Лакин бу гошун мәғлуб едиләрәк кери отурдулду. Бу вәзијјәти көрән Ибраһимхәлил хан, рус гошунлары Азәрбајчана сохулан заман һәјәчан кечирмәјинә бахмајараг, рус гошунларынын һимајәсинә сығынмагдан башга чарә көрмәјиб,В.Зубова мәктубла мүрачиәт етмәли олду вә дүшмәнә гаршы чыхыш етмәк үчүн 12 мин нәфәрлик гошун көндәрмәји хаһиш етди[2].

Јухарыда гејд етдијимиз кими, Ибраһимхәлил хан Аға Мәһәммәд шаһын Гарабағ ханлығы үзәринә јүрүш етдији заман она гөшулмуш Кәнчә ханыны чәзаландырмағы гәрара алды. Түркијә архивиндә сахланылан бир сәнәддә дејилир ки, 1796-чы ил мајын 28-дә Әрзурум валиси Јусиф паша Султана јаздығы мәктубда билдирирди ки, Гарабағ ханы Ибраһимхәлил ханын вә Күрчүстан һөкмдары Ираклинин бирләшәрәк Кәнчә ханлығы үзәринә һүчум етмәләри хәбәри Аға Мәһәммәд шаһа Хорасанда чатмыш вә о, Әлигулу ханын башчылығы илә Чавад хана көмәк үчүн

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 51-52*
2. *П.Г.Бутков, Көст. әсәри, II һиссә, сәһ. 405*

20 мин нәфәрдән ибарәт гошун көндәрмиш вә тезликлә өзү дә бу јерләрә һәрәкәт едәчәјини билдирмишди (1)

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Азәрбајчана икинчи јүрүшү әрәфәсиндә Ибраһимхәлил ханын јанына өз адамыны көндәриб ону һәдәләјәрәк билдирди ки, әкәр о, сағ галмаг истәјирсә, тахтында оғлуну әјләшдирәрәк Мәккәјә зијарәтә кетмәлидир[2].

Ибраһимәхәлил хан јахшы баша дүшүрдү ки, Аға Мәһәммәд шаһ биринчи јүрүшү заманы Шушаны әлә кечирә билмәмәсинин интигамыны алмаг үчүн бү јүрүшүнә мәһз Гарабағ торпагларындан башлајачагдыр.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Тәбриздән Гарабағ үзәринә јериди. Шушаны мүһасирәјә алды вә Ибраһимхәлил хана билдирди ки, о галаны тәслим етмәсә, ону узун мүддәт мүһасирәдә сахлајачаг, әһали ачындан гырылачаг. Тарихчинин јаздығына көрә, һәмин ил "Гарабағ вилајәтиндә үч ил давам едән гураглыг нәтичәсиндә тахыл вә башга бит- киләр мәһсул вермәдијиндән, шиддәтли гәһәтлик баш вермишди.Тахылын гијмәти о гәдәр галхмышды ки, һәтта четверт буғданы о вахтын пулу илә 45 маната күчлә алмаг олурду. Белә чәтин бир вахтда Аға Мәһәммәд шаһ гошуну илә Араз чајы кәнарына чатды. Азугәнин гәһәтлијиндән вә сон нечә илин әзијјәтиндән сонра Шуша галасында белә бир күчлү падшаһын гаршысында дурмаг чәтин иди. Әлачсыз галан Ибраһимхәлил хан арвад-ушағы, гоһумлары, мә'руф бәјләрин аиләси вә сәдагәтли хидмәтчиләри илә бирликдә галадан көчүб, Чар вә Тала тәрәфә кетди ки, орада дајаныб, Дағыстан, Күрчүстан вә башга вилајәтләр

1. Османлы дөвләти...., I чилд, сәһ. 148-149
2. Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия сәһ. 283-284, Бах; Дж.М.Мустафаев, Көст. әсәри, сәһ. 99

көмәк едәрләрсә тәдарүк көрүб, мүһарибәјә һазырлашсын, әкс тәгдирдә орадан Дағыстана, өз гоһуму Авар һакими Үммә ханын евинә кедәрәк Аға Мәһәммәд шаһын әзијјәтиндән горунсун"[1].

О заман ханын јанында олуб, ондан ајрылмаг истәмәјән ханлар арасында күрәкәни Нәсир хан, Әта хан Шаһсевән, јенә күрәкәни олан Шәки вилајәтинин һакими Сәлим хан, Шәки вилајәти вә Шаһсевән бәјләрбәјн вә онларын өвладлары вар иди.

Ибраһимхәлил хан Күр чајы вә Шәки вилајәтиндән кечәрәк, Балакән вә Чар торпағына кәлди. Чар вә Тала кәндхудалары вә башчылары Ибраһимхәлил ханы башга ханларла бирликдә тутуб Дағыстана бурахмамалары һаггында Аға Мәһәммәд шаһдан фәрман алдыгларына бахмајараг, Чар, Балакән вә Илусу әһалиси узун мүддәт Ибраһимхәлил хандан мәһәббәт вә ен'ам көрдүкләриндән вә һәмишә онун итаәтиндә олуб, әмрләрини ичра етдикләриндән ханын гејдинә галдылар. Она лазым олан хејирхаһлыг, һөрмәт вә гонагпәрәстлик көстәрәрәк, ону өзләриндән разы салдылар[2]" Ибраһимхәлил хан Шушадан кетдикдән сонра әлачсыз галан әһали дарвазалары ачды, Аға Мәһәммәд шаһ Шушаја кирди.

Иоаков Захарјанын јаздығына көрә әһалинин олдугча ағыр вәзијјәтә дүшдүјүнү көрән шаһын јахын адамларындан бири она деди: "Бәсдир, зүлмкарлыға сон гој, сән бәдбәхт әһалини тамам сојундурдун, сән онларын дәриләрини чыхмаларыны истәјирсән?" Әсәбиләшмиш шаһ она белә чаваб верди: "Бу һәлә һамысы дејил. О бәдбәхт" адландырдыгларынын башларындан тәпә учалдачағам вә онун лап тәпәсинә сәнин башыны гојачағам".

1. "Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 126
2. Јенә орада.

Мәнбәнин вердији мә"лумата көрә шаһ һәмин ә"јанын гулагларыны кәсдириб јеринә дә дуз басдырмышды. Гәзәбләнмиш,һәм дә сәһәр е"дам олуначағыны дүшүнән бу шәхс кечә икән шаһы өлдүрдү. Сәһәриси шаһын өлдүрүлмәсини билән Иран гошуну пәрән-пәрән дүшдү. Сәркәрдәләри Иранда гарышыглыг дүшәчәјини билиб ора тәләсдиләр[1].

Аға Мәһәммәд шаһын өлдүрүлмәси хәбәрини алмыш Ибраһимхәлил хан бир сыра манеәләрә көрә Гарабаға кедә билмәјиб, үч ај Балакәндә галды. Һамы, хүсусилә, Картли-Кахетија чары, Кәнчә һакими Чавад хан вә шамахылы Мустафа хан төһфәләр, һәдијјәләр көндәриб, онунла мүттәфиг вә бир олмаг арзусунда олдугларыны билдирдиләр. Аға Мәһәммәд шаһ өлдүрүлдүкдән сонра Шушада һакимијјәти Ибраһимхәлил ханын гардашы оғлу Мәһәммәдбәј әлә кечирди. "Мәһәммәд бәј Аға Мәһәммәд шаһын башыны Балакәнә Ибраһим хана көндәрди[2]. Молла Пәнаһ Вагифин јаздығы ше"рдән бир парчаны бурада хатырламаг јеринә дүшәр:

Еј Видади, кәрдиши-деврани-кәч рафтарә бах!
Рузикара гыл тамаша карә бах, кирдара бах!
Әһли-зүлмү нечә бәрбад ејләди бир ләһзәдә,
Һөкми-адил падишаһи-гадири-гәһһарә бах!"[3]

Мәһәммәд бәј өз һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн Ибраһимхәлил ханын јахын адамларына диван тутмаға,

1. *Исоаков Захарян, Көстәрилән әсәри, әл јазмасы, ТИЕА инв. 924, сәһ. 20-25*
2. *"Гарабагнамәләр", I китаб, сәһ. 128*
3. *Јенә орада, II китаб, сәһ. 36*

онлары гырмаға киришди. Е"дам олунанлар сырасында Молла Пәнаһ Вагиф вә онун оғлу да вар иди. Ибраһимхәлил ханын Шушаја гајытмасы илә Мәһәммәд бәј гачмаға мәчбур олду. О, Шәки ханынын јанына гачды. Шәки ханы ону һәбс едә- рәк Шамахы ханы Мустафа ханын јанына көндәрди. Мустафа хан өзүнүн бу дүшмәнини е"дам етдирди.

Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын өлүмүндән сонра һакимијјәтә кечмиш Иран шаһы Фәтәли шаһ да Азәрбајчан ханларыны, о чүмләдән Гарабағ ханыны өз тәрәфинә чәкмәк үчүн тәдбирләр көрүрдү. Ирәван галасыны әлә кечирмиш Иран гошунларынын команданы Пиргулу хан, шаһын тапшырығы илә Гарабағ ханыны һәдәләмәјә башлады, һүчума кечәчәјини билдирди[1]. Бу вахт Ибраһимхәлил хан Фәтәли шаһдан өз гызыны она әрә вермәк, онунла гоһум олмаг тәклифини алды. Ибраһимхәлил хан бу иши тә"хирә салмағы, Күрчүстанда олан рус назири Ковалевскијә мүрачиәт едәрәк, Ирана гаршы она һәрби гүввә илә көмәклик костәрмәсини хаһиш етмәји гәрара алдыса да, гәти чаваб ала билмәди. Ковалевски мәркәзи һөкумәтин рә'јини билмәдији үчүн Ибраһимхәлил хана отәри чаваб верди[2]. Ибраһимхәлил хан Фәтәли хан гошунларынын һүчуму тәһлүкәсиндән нараһат олараг онун тәклифини гәбул етмәјә мәчбур олду, гызы Ағабәјим Ағаны онун Һәрәмхансына көндәрди[3].

Мирзә Чамал јазыр ки, "Шаһ бөјүк тәдарүк көрүб, јүксәк ханлары Ибраһимхәлил ханын јанына көндәрди.

1. *АКАК, I чилд, сәһ. 124*
2. *Јенә орада.*
3. *Русија МДҺТА, ф.ВУА, иш 332, вәр. 26, А.Берже Фатали хан и его дети, журнал "Русская старина",1886, N 50, сәһ. 553*

Бөјүк һикмәт вә иззәтлә ағанын кәбинини кәсдирди, ону гадынларынын мөһтәрәми вә һәрәмбашысы етди. Ибраһим ханын оғлу Әбүлфәти өз јанына апартдырыб, јүксәк ханлар сырасында, өз мәчлисиндә отуртду. Онун хатирини һәмишә әзиз вә мөһтәрәм тутурду. Һәр ил Фәтәли шаһын адындан мәрһум Ибраһим хана вә Мәһәммәд Һәсән хана хәләт, гылынч, гызыл јәһәр, әсбаблы ат вә башга бәхшишләр көндәриләрди. Бу вәзијјәт јүксәк Русија дөвләтинин бөјүк императорунун сәрдары гошунла Күрчүстан ви-лајәтинә кәләрәк, мүстәгил һалда Тифлис шәһәриндә јерләшдји күнә гәдәр давам едирди"[1]. Беләликлә,Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хан Иран шаһлары илә дәфәләрлә мүһарибәјә кирәрәк өз ханлығынын истиглалијјәтини чар Русијасынын ишғалына гәдәр горујуб сахлаја билди.

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 131*

2. РУСИЈА ИЛӘ МҮНАСИБӘТЛӘР

Һәлә XUIII әсрин 20-чи илләриндә I Пјотр Азәрбајчанын Хәзәр саһили вилајәтләрини зәбт етмиш, лакин јаранмыш вәзијјәт рус гошунларыны 30-чу илләрин орталарында Азәрбајчаны тәрк етмәјә мәчбур етмишди. Бу һеч дә о демәк дејилди ки, чар Русијасы Чәнуби Гафгазы, о чүмләдән Азәрбајчан ханлыгларыны зәбт етмәк планларындан әл чәкмишди. Илк вахтлар рус һөкумәти ханлыгларла јахын мүнасибәтләр јаратмаға чалышырды. 1770-чи илин башланғычында рус консулу М.Е.Сулакөв Харичи Ишләр Назирлијинә јазмышды ки, о Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хана, һәмчинин Губа, Шәки, Кәнчә ханларына мәктуб көндәрдијини, сүлһү вә гоншулуг достлуғуну сахламаға чағырдығыны јазмышды[1]. Лакин Русија имкан дүшән кими ханлыглара јијәләнмәјә чалышырды. 1773-чү илдә Русија Күрчүстанла әлагәләри асанлашдырмаг үчүн јени јол ачмыш, Азәрбајчана јијәләнмәк үчүн ханлыглара елчи көндәрмишди. Чар һөкумәти ејни заманда Күрчүстанда 40 минә гәдәр әскәр чәмләшдирмиш, чохлу дөјүш сурсаты вә јахын заманда әлавә 35 мин нәфәрлик гошун көндәрмәји планлашдырмышды.

1774-чү илдә Түркијә Русијанын бу тәдбирләринә гаршы тәдбир көрмәји лазым билди, Шамахы ханына мүрачиәт едәрәк, Азәрбајчан ханларыны бирлијә чағырды"[2].

Јухарыда Гарабағ ханлары Пәнаһәли ханын да, ханын да ханлыг әразисиндә олан ермәни мәликләри илә мүбаризә апармалы олдуғуну гејд етмишдик Ибраһимхәлил

1. *Русија МДһТА, Ф.Иранла мунасибәтләр..., иш 41, вәр. 36-38*
2. *Османлы дөвләти.... I чилд, сәһ.85-93*

ханын һакимијјәти дөврүндә мәликләрин мүгавимәти әсасән гырылмыш вә онлардан икиси Ибраһимхәлил ханын тәрәфинә кечмишди. Үч мәликлик исә мүбаризә апармагда давам едирди. Русија бу мәликликләрдән истифадә едәрәк Гарабаға јијәләнмәјә чалышырды.Бу ики груп мәликликләр арасында кедән мүбаризәјә II Јекатеринанын харичи сијасәти мәсәләләринә билаваситә рәһбәрлик едән Княз Г.А.Потјомкинин дә гарышмасы иши даһа да мүрәккәбләшдирмишди. Гарабағ ханлығы илә мүнасибәтләрдә марағы олан Русијанын мәнафеји наминә Потјомкин 1783-чү илдә Чиләбөрд мәлији илә дә әлагәјә кирди. Ибраһимхәлил хан Г.А.Потјомкини өз тәрәфинә чәкмәк үчүн онун Гафгаздакы нүмајәндәси П.С.Потјомкинә мүрачиәт етди, Русијанын һимајәсини гәбул етмәјә һазыр олдуғуну билдирди[1].

1783-чү илин мајында II Јекатерина Г.А.Потјомкинә Ибраһимхәлил ханы һимајәјә көтүрмәк барәдә фәрман көндәрди. Фәрманда дејилирди: "Ибраһим хана кәлдикдә, Русијанын һимајәсинә гәбул олунмасына һеч бир чәтинлик вә шүбһә илә јанашмырса, мәнә белә кәлир ки, чар Иракли илә едиләнләри рәһбәр тутмаг олар. Белә олдугда Сиз кенерал-поручик Потјомкинә тапшырын ки, Русија император тахтына табе олмасы һаггында онунла мүгавилә бағласын. Бу, орадакы гоншуларына да тә"сирсиз галмаз"[2].

Азәрбајчанын XUIII әср тарихини јазмыш мүәллиф чох дүзкүн нәтичәјә кәлир ки, бу сәнәд көстәрир ки, 1883-чү илдә II Јекатирина бүтүн Загафгазијаны, о чүмләдән Гарабағ ханлығыны Русијаја табе етмәјә чалышырды. Бә"зи ханлыглар бу дөврдә Русијанын һакимијјәтини гәбул етмәјә

1. П.Бутков, Көстәриләи әсәри, II һиссә, сәһ. 144
2. Бах; В.Н.Левиатов, Очерки..., сәһ. 147

һазыр идиләр. Гарабағ ханлығы исә, өз мөвгејини там ајдынлыгла билдирмишди, чүнки о, Күрчүстанда мөвге тутмуш рус гошунларынын ону ханлыгдан мәһрум едә биләчәјиндән еһтијат едирди[1]. Ибраһимхәлил хана мә"лум олмушду ки, Г.А.Потјомкинин Асијада Христиан дөвләти јаратмаг, бу иш үчүн ермәни мәликләриндән истифадә етмәк планы вар. Ибраһимхәлил хан Русија чарынын бу мәгсәдини там јәгин етмәк үчүн 1784-чү илин башланғычында өз нүмајәндәсини мәктубла II Јекатеринанын јанына көндәрәрәк билдирди ки, о Русијанын һимајәсини гәбул етмәјә һазырдыр, бу шәртлә ки, Русија онун ханлығы идарә етмәк ишләринә гарышмасын[2].

Мәликләр дә фәалијјәтсиз отурмајыб, Русија илә лагә јаратмаг,ондан көмәк алмаг истәјәрәк, јазырдылар ки, Русија көмәк етсә, онлар Загафгазијанын бу һиссәсиндә христиан дөвләти јарадачаг вә бу дөвләт Русијанын тәркибинә дахил олачагдыр. Мәликләр өз планларыны һәјата кечирмәк үчүн Картли-Кахетија чары II Ираклијә дә мүрачиәт етмиш,сонунчу онлара көмәк етмәкдән бојун гачырмамышды.

Ибраһимхәлил хан Русијаја мәктуб көндәрмәклә јанашы, Загафгазијада өзүнә көмәк ахтармағы лазым билди. О, Авар ханы Үммә хана мүрачиәт едәрәк, ону II Иракли үзәринә һүчум етмәјә, башыны гарышдырмаға чағырды. Бутковун јаздығы кими, Үммә хан Күрчүстана басгын едәрәк гарәт јолу илә варланмағын әлејһинә дејилди, о бу иши етди дә,лакин бунун Ибраһимхәлил ханын мәликләри өзүнә табе етмәк истәкләринә көмәји олмады[3].

1. В.Н.Левиатов, Көстәрилән әсәри, сәһ. 147
2. П.Бутков, Көстәрилән әсәри, I һис.,сәһ.115,II һис.сәһ.144
3. Јенә орада, сәһ. 180-189

Гарабағ мәликләринин дә дахил олачағы дөвләти јаратмаг истәјән Русијанын нүмајәндәси Г.А.Потјомкин П.С.Потјомкинә јазырды ки, Ибраһимхәлил ханы һакимијјәтдән кәнар етмәк лазымдыр, "бундан сонра Гарабағ мүстәгил ермәни дөвләти олачаг, Русијадан башга һеч кимә табе олмајачаг вилајәт олачагдыр" (1) Ибраһимхәлил хана да мәликләрин Русија илә апардығы данышыглар мә"лум олмушду[2].

Кенерал-поручик П.С.Потјомкин кнјаз Г.А.Потјомкинә јазырды : "Шушалы Ибраһим хан инамсызлыгдан вә горхудан өзү дә билмир ки, һансы гәрара кәлсин. Бүтүн тәдбирләрдән истифадә едиб сарајын вә Сиз һәзрәтләрин адындан она үмид вермәјә чалышачағам"[3].

1783-чү илдә Кеоркијевск мүгавиләси илә Шәрги Күрчүстанын Русијанын һимајәси алтына кечмәсиндән сонра, Русија өз нүмајәндәси мајор Апраксини Азәрбајчан ханлары илә, о чүмләдән Ибраһимхәлил ханла данышыға көндәрди. Ибраһимхәлил хан Русијанын һимајәсини гәбул етмәјә разылыг верди вә II Иракли вә онун Гарабағ ханлығына мүнасибәти барәсиндә өз наразылығыны билдирди[4].

1783-чү илдә Русија Загафгазијаны әлә кечирмәк үчүн бураја ики истигамәтдә гошун јеритмәк истәјирди : Дәрбәнддән вә Күрчүстандан. Күрчүстан истигамәтиндән ирәлиләјән гошунлар Ирәван вә Гарабағ ханлыглары әразиләрини әлә кечирмәли идиләр. Русија белә бир шаијә дә јајмышды ки, бу јүрүшдән мәгсәд "Ермәнистаны бәрпа етмәкдир"[1]. Јүрүшә һазырлыг мүвәффәгијјәтсиз олду.

Русија бу јүрүш әрәфәсиндә Дағыстан феодалларыны битәрәфләшдирмәјә чалышырды. 1783-чү илдә Рус һәрби мә"муру Тарку шамхалындан дағыстанлыларла бирликдә Ибраһимхәлил ханын јанында олан вә онунла бирликдә Ахалсых үзәринә јүрүшә һазырлашан оғлунун Ибраһимхәлил хандан ајрылараг тезликлә кери гајытмасыны тәләб едирди.

Бу рус мә"муру белә һесаб едирди ки, шамхал Түркијәдән мәктуб алмышды вә о, өз оғлуну Түркијәнин тә"киди илә гошунла Ибраһимхәлил ханын јанына көндәрмишдир[2].

Һәмин чар мә"муру Гарагајтаг Урмисинә дә ејни мәзмунда мәктубла мүрачиәт едәрәк Ибраһимхәлил ханын көмәјинә кедән гардашы оғлуну вә дөјүшчүләрини кери чағырмағы тәләб едирди[3].

1783-1784-чү илләрдә Ибраһимхәлил хан да бир нечә Азәрбајчан ханы кими Иран тәһлүкәсиндән еһтијатланыб Рус чарына мүрачиәт едәрәк, онун ханлығыны Русијанын һимајәсинә көтүрмәји хаһиш етмишди. Ибраһимхәлил хан 1783-чү илин нојабрында кенерал Г.А.Потјомкинә мәктубла мүрачиәт едәрәк, онун көндәрдији мәктубу вә һәдијјәләрини алдығыны, Русијаја јахшы мүнасибәт бәсләдијини билдирмишди[1]. II Јекатерина онун Русијанын

---

1. Русија МДҺТА, ф. 52, сиј. 3209, иш 9, вәр. 8

2. Јенә орада, иш 286, I һиссә, вәр. 296

3. Јенә орада, ф.52, сиј. 194, иш 286, I һиссә, вәр. 309 Бах; Гаджиева Саида Музаффар кызы, Азербайджан во внешней политике правительства Екатерины II, канд.дис. ТИЕА, инв. 8322, сәһ. 114.

4. Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 286, I һиссә, вәр. 296

---

1. Русский архив, ТII, М., 1879, сәһ.429, История армянского народа, Ер. 1951, сәһ. 266

2. Г.Б.Абдуллаев, Из истории ... сәһ.

3. Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194, иш 331, I һиссә вәр. 81-82

һимајәсинә көтүрүлмәси барәсиндә сәрәнчам вермишди. Ибраһимхәлил ханын мәктубу II Јекатеринаја јахшы тә"сир бағышламышды ки, буну онун кнјаз Г.А.Потјомкинә дедикләриндән көрмәк олар: "Мәнә белә кәлир ки,Ибраһимхәлил ханын мәктубу мәним көзүмә дәјән башга түрк,Иран мәктубларындан даһа нәзакәтлә јазылмышдыр. Хаһиш едирәм мәнә мә"лумат вер ки, о кимдир? Нечә хан олуб? Јашлыдыр јохса чаван? Күчлүдүр, јохса зәифдир? Иранлылар /азәрбајчанлылар-мүәл./ она мејиллидиләрми?"[2].

Бунунла белә, Ибраһимхәлил хан да тәрәддүд едирди. Тәсадүфи дејилдир ки,чар мә"муру Ибраһимхәлил ханын бүтүн мүрачиәтләри шүбһәли олдуғуну јазырды[3]. Буну Гафгазда вә Күрчүстанда олан рус гошунларынын команданынын она јаздығы мәктубундан көрмәк олар:"Сиздән алдығымыз мәктублара чаваб олараг билдирирәм ки, Русија һөкмдары сизи өз һимајәси алтына алыб. Сиз исә сизи мүдафиә едән гошун һиссәсини тә"мин етмәји өз үзәринизә көтүрмүсүнүз. Сизин садиглијинизи нәзәрә алараг,әһалидән јығдығыныз червонлары император Сизә бағышлајыр. Император Күрчүстана вә Дағыстана гошун көндәрәчәк ки, табе олмајан ханлары чәзаландырсын, лап Иран торпағына кириб ону харабаја дөндәрсин. Әминәм ки, сиз вә сизин рәијјәтләриниз мәним јазыларымда көстәриләнләрә әмәл едәчәксиниз вә мән дә Сизә көмәк етмәјә һазыр олачағам"[4].

Чар һөкумәт нүмајәндәләри Ибраһимхәлил ханла мәктублашмагла кифајәтләнмәјиб, онун јанына өз нүмајәндәләрини дә көндәрирдиләр. 1786-чы ил рус гошунларынын баш команданы Глаха Сасанову Ибраһимхәлил ханын јанына көндәрмиш вә онун Иранла мүнасибәтләрини өјрәнмәк истәмишди. Ибраһимхәлил хан она билдирмишди ки, о Хој вә Гарадағ ханлары илә бирликдә Тәбриз үзәринә јүрүш етмәк фикриндәдир.О, ејни заманда билдирмишди ки, Шәки ханы Кәнчә ханы илә өна гаршы иттифаг јаратмышлар.

1. Русија МДҺТА, ф. 52, сиј. 1/194,иш 286,1 һиссә, вәр. 298
2. Г.Б.Абдуллајев, Истории .... сәһ.
3. Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 331, 1 һиссә, вәр. 76-77
4. Русија МДҺТА, ф.ВУА, иш 6173, вәр. 6-9

Кәнчә ханы да рус мә"муруна билдирмишди ки, Шәки, Шамахы вә Дағыстан ханлары Ибраһимхәлил ханын үзәринә јүрүшә һазырлашырлар. Ибраһимхәлил хан исә Чавад хана гошун көндәрмишди ки, о Кәнчәдә олан гардашы Рәһим ханы сыхышдыра билсин[1].

Ибраһимхәлил ханын бу тәрәддүдүнүн бир сәбәби дә о иди ки, чар Русијасы Азәрбајчан торпагларына јијәләнмәк истәјирди, бу истигамәтдә аддымлар да атырды.

1784-чү илдә рус ордусунун полковники П.С.Потјомкинә мәктубунда билдирирди ки, күрчү чары илә бирликдә 6 рота гошунла Кәнчә үзәринә јеримишдир. Ибраһимхәлил хан 3000 нәфәрлик гошунла Кәнчә үзәринә кетмәјә һазырлашыр вә Өмәр хан она көмәк үчүн 1500 нәфәрлик гошун көндәриб[2].

1785-чи илин әввәлиндә чар гошунлары Кәнчә үзәринә кетмәк үчүн гарла өртүлмүш јерләри кечиб Тифлисә кәлдиләр. "Орадан Газаха тәрәф һәрәкәт етдиләр.Һесаб едирик ки, күрчүләрлә бирликдә гошун чәми 500 нәфәрдир, бир нечә кәнди тутуб тәрәддүд ичиндә дајандылар. Онлар

1. Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194, иш 366, II һиссә, вәр. 223-224
2. Јенә орада, иш 331, IX һиссә, вәр. 70-71

Русијадан әлавә гошун кәлмәсини истәјирдиләр"[1].

Губалы Фәтәли хан исә Ибраһимхәлил ханын Русија илә јахынлашмасына мане олмаға чалышырды. 1786-чы илдә Фәтәли ханын Русијаја кетмиш нүмајәндәси исә сәһвән билдирмишди ки, "Һазырда Шуша ханы Ибраһим хан Фәтәли ханла јахын достлуг мүнасибәтиндәдир"[2] 90-чы илләрдә, Аға Мәһәммәд шаһын һүчуму әрәфәсиндә Ибраһимхәлил хан Русија илә әлагәләрдә јүрүтдүјү икили сијасәтә сон гојду. Картли-Кахетија чарлығы илә дә јахынлашды. Бу дөврдә Ибраһимхәлил ханын Русија илә мүнасибәтләри јахшылашдырмаг сијасәтиндә баш вәзири Молла Пәнаһ Вагиф мүһүм рол ојнады. 1796-чы илдә Рус гошунлары Хәзәр саһили вилајәтләрә јеријәндә, Ибраһимхәлил хан өз нүмајәндәсини мәктубла рус гошунларынын баш команданы кенерал Зубовун јанына көндәрди. Мәктубда дејилирди : "Хаһиш едирәм 12 минлик гошун көндәрмәји ләнкитмәјин. Мән бу гошунла бирликдә Нахчыван истигамәтинә һәрәкәт едәрәк Русијанын дүшмәнләрини чәзаландырачағам. Чар Иракли исә Ирәван јолуну тутмалыдыр. Инди олдуғунуз јердән Тәбризә доғру һәрәкәт етмәлисиниз. Хаһиш едирәм мәни хәбәрсиз гојмајын"[3].

Гејд едәк ки, һәлә 1792-чи ил мајын 8-дә II Јекатерина Гафгазда олан рус гошунларынын баш команданы кенерал Гудовичә јазмышды "бизә јахшы мүнасибәт көстәрән ханлара бизим али һимајәмизә үмидләр вермәјинизи әмр едирик. Онлара мә"лумат вермәк лазымдыр ки, онлар бизим тахт-тачымыза һөрмәт етсәләр,бизим император һимајәмизә әмин ола биләрләр

1. *Русија МДҺТА, ф.52, сиј. 1/194, иш 350, V һиссә, вәр. 51-52*
2. *Русија МДҺТА, ф.52, иш 516, вәр. 48*
3. *П.Г.Бутков, Көстәрилән әсәри, I чилд, сәһ. 405*

Онлар өз сәдагәтләрини бизим дөвләтимизә дахил олмагла, јахуд империјанын һимајәсини хаһишлә өзләринин ән јахын мә"мурларыны бизим сарајымыза көндәрмәклә сүбут етмәлидирләр"[1].

Бир гәдәр сонра, 1793-чү илин апрелиндә II Јекатерина јени бир сәрәнчам көндәрди: "Хәзәр саһилиндә јашајан вә Русијанын һимајәсини гәбул етмәк истәјән халглара кәлдикдә, онлар һеч бир шүбһә етмәмәлидирләр ки, онлар гәбул олуначаглар, һәм дә дахили гијамларла дағыдылан вә нә дөвләти,нә дә ки һокумәти олан Ирана кәлдикдә, бунун әлејһинә һеч бир тәдбир корә билмәз. Әкәр гијамчы ханлардан бу һимајәјә гаршы оланлар олса, онларын бу гәсдини арадан галдырмаг үчүн о гәдәр дә чох үсул тәләб олунмур вә онлардан бизим әлејһимизә чыхмаға чүр"әт едәнләри Хәзәр дәнизиндәки ескадра васитәсилә чиловламалы"[2].

Корүндүјү кими, чар һокумәти Русијанын һимајәсини гәбул етмәк истәмәјән ханлары ачыгчасына һәдәләјирди.

Аға Мәһәммәд шаһын јүрүшү барәсиндә Русијаја мә"лумат чатан кими кенерал Гудович Дөвләт Шурасына белә бир мә"лумат вермишди ки, "Русијаја мејл едән ханлыглара һимајә көстәрмәк лазымдыр ки, онлар Аға Мәһәммәд шаһа мүгавимәт көстәрсинләр, онун вердији вә"дләрин тә"сири алтына дүшмәсинләр"[3].

Чар һөкумәти Аға Мәһәммәд шаһын нәзәринә чатдырырды ки, әкәр о шаһлығын Русија тәрәфиндән танын

1. *П.Г.Бутков, Көстәрилән әсәри, II чилд, сәһ.286-287*
2. *Јенә орада, сәһ. 287*
3. *Архив государственного совета, I чилд, II һиссә, СПб, 1869, сәһ. 797*

истәјирсә, Хәзәр саһили вилајәтләрә, һәмчинин Русијанын һакимијјәтини гәбул етмиш ханлыглара һүчум етмәмәлидир. Бу сөзләри јазан Бутков, бу ханлыгларын сырасына Гарабағ ханлығыны да дахил едир[1]. Әлбәттә, бу мә"лумат һәгигәтә ујғун дејилдир. О дөврдә, јә"ни Аға Мәһәммәд шаһын гошунларынын Азәрбајчана сохулдуғу вахт Азәрбајчан ханлыглары, о чүмләдән Гарабағ ханлығы Русијанын һимајәсини гәбул етмәмишди. Тәдгигатчы В.Н.Левиатов бу мәсәләјә даһа дүзкүн гијмәт верәрәк гејд едир ки, 1795-чи илдә Русијанын Загафгазијаны, о чүмләдән Азәрбајчаны ишғал етмәк планлары һазыр иди. Азәрбајчан ханлары исә өлкәни Аға Мәһәммәд шаһын гошунларынын ғарәтинә вермәмәк үчүн Русијанын һимајәсини гәбул етмәјә һазыр идиләр[2]. В.Н.Левиатов бу фикриндә мүәјјән сәһвә дә јол верир, беләки, Азәрбајчан ханларынын һамысы дејил, бир гисми Русијанын һимајәсини гәбул етмәк истәјирди. Лакин онлар да тәрәддүд едирдиләр, Русијанын онларын ханлыгларынын мүстәгиллијини горујуб сахлајачағына инанмырдылар.

1796-чы илдә чар Русијасы Азәрбајчан ханлыгларыны өзүнә табе етмәк үчүн граф В.Зубовун башчылығы илә Азәрбајчана гошун јеритмәји гәрара алды.

В.Зубов Дәрбәнди әлә кечирдикдән сонра Азәрбајчанын ичәриләринә јеријиб, Хәзәр саһили торпаглары зәбт етди. Зубовун гошунлары Гарабағ ханлығынын сәрһәддиндә дајанды. Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хан дипломатијаја әл атды, Гарабағ әразисини Рус гошунларынын гарәтиндән хилас етмәк үчүн II Јекатеринаја мәктуб вә һәдијјәләр көндәрмәји гәт етди вә оғлу Әбүлфәт ағаны Зубовун

1. *П.Г.Бутков, Көстәрилән әсәри, II чилд, сәһ. 331*
2. *В.Н.Левиатов, Очерки..., сәһ. 164*

дүшәркәсинә көндәрди. Кенерал В.Зубов Әбүлфәт ағаны меһрибанлыгла гаршылады, Ибарһимхәлил ханын мәктубуну исә II Јекатеринаја чатдырды. О, Ибраһимхәлил ханын мәктубуну мүсбәт гаршылады,она төһфәләр көндәрди. Бу төһфәләр ичәрисиндә Молла Пәнаһ Вагифә чатачаг гијмәтли дашларла бәзәдилмиш бир әса да вар иди[1].

1796-чы ил сентјабрын 2-дә В.Зубова нечә һәрәкәт етмәк барәсиндә С.Петербургдан кениш мәктуб көндәрилмишди. Бу вахт В.Зубов Пирсаат чајы саһилиндә иди. Мәктубда Зубова Гарабағ ермәни мәликләринин гүввәсиндән истифадә едәрәк чәнуба - Килана вә Тәбризә доғру һәрәкәт етмәк мәсләһәт көрүлүрдү.

Ермәни дини вә сијаси хадими архијепископ Иосиф Аргутински (1743-1801) 1783-чү илдә ермәни-рус мүгавиләсинин лајиһәсини һазырламышды. Бу мүгавиләјә көрә мүстәгил ермәни чарлығы јарадылмалы вә бунун мүгабилиндә Загафгазијада олачаг бу ермәни чарлығынын чарларыны тә"јин етмәк вә бу чарлығын әразисиндә гошун сахламаг һүгугу Русијаја мәхсус олмалы иди. 1796-чы илдә В.Зубовун Азәрбајчана јүрүшү заманы Аргутински ермәниләрә мүрачиәт етмиш вә онлары В.Зубова көмәјә чағырмышды[2].

И.Аргутински В.Зубова мәсләһәт көрүрдү ки, Күр чајыны кечәрәк Муғанда дајансын, Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хана мүрачиәт едәрәк, ондан өзүнүн бөјүк оғлунун вә беш ермәни мәлијинин командасы алтында гошун көндәрмәсини тәләб етсин. Ибраһимхәлил ханын оғлунун

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 52*
2. *"Историко-филологический журнал" АР Арм. ССР, N 1/76, 1977, сәһ. 247*

вә ермәни мәликләринин һәр биринин сәрәнчамында мин нәфәрлик гошун олмалы иди. О, мәсләһәт көрүрдү ки, Ибраһимхәлил хан гошун көндәрмәкдән имтина етдији тәгдирдә,ермәни мәликләринин көмәји илә Ибраһимхәлил ханы һакимијјәтдән кәнар етсин, Шуша галасыны алсын. О, Зубову әмин едирди ки, о,ермәни мәликләрини һимајәсинә көтүрсә, онлар ермәниләрдән ибарәт хејли гошун топлајардылар[1].

В.Зубов 1796-чы ил октјабрын 2-дә Ечмиадзин Каталикосу Лукејә мүрачиәт едәрәк ермәниләрин рус гошунларына,хүсусилә Кәнчә јахынлыгында дүшәркә салачаг кенерал Римски-Корсакова көмәклик көстәрмәсини хаһиш етмишди. В.Зубов 1796-чы ил декабрын 16-да Күр чајы саһилиндәки дүшәркәсиндән ермәни архијепископуна икинчи мәктубла мүрачиәт едәрәк, она өз тәшәккүрүнү билдирмишди[2].

Мәктубда тәшәккүрүн сәбәбләри көстәрилмәмишдир. Чох күман ки, ермәни архијепископу кенерал Римски-Корсакова (мәктубда онун ады чәкилир) көмәк етмиш вә буна көрә дә В.Зубов она тәшәккүрлә мүрачиәт етмәји лазым билмишди.

Чар Русијасы, кенерал Зубовун гошунлары Азәрбајчан әразисинин бир һиссәсини ишғал етдикдән сонра јерли һакимләри - ханлары өз тәрәфинә чәкмәк үчүн тәдбирләр көрмәјә башлады. 1796-чы илин ијунунда ишғал олунмуш әјаләтләрдә гошунун нәздиндә Русија ишләри үзрә мүвәккил вәзифәси мүәјјәнләшдирилмиш вә бу вәзифә полковник Котљаровскијә һәвалә олунмушду. О, бу јерләрдә Русијанын дипломатик нүмајәндәси кими фәалијјәт көстәрмәли, јерли ханларла даими әлагә сахламалы,

1. *РХСА (Русија Харичи Сијасәт Архиви) ф.110/111,иш 462,в.34-39*
2. *Јенә орада, вәр. 50-52*

онларын Русијаја садиг олмаларына чалышмалыиди[1].

Бир чох тарихчиләр белә һесаб едирләр ки, Азәрбајчанда Русијаја олан мејл кенерал Зубовун јүрүшүндән сонра даһа да күчләнмишди. Мәс. Һ.Абдуллајев јазыр: "Узун инкишаф јолу кечмиш Русијаја мејл XUIII әсрин сонунда Азәрбајчанын тарихи инкишафынын әсас марағыны әкс етдирән гүдрәтли сијаси гүввәјә чеврилди"[2].

Белә бир сәһв, һеч бир әсасы олмајан мүлаһизә, әср тарихинин тәдгиги илә мәшғул олмуш бүтүн Азәрбајчан тәдгигатчыларынын әсәрләриндә совет һакимијјәти илләриндә јухарыдан верилән көстәришлә үстүн мөвге тутмушдур.

II Јекатерина өлдүкдән сонра һакимијјәтә кәлмиш I Павел рус гошунларыны кери чагырды

1797-чи илин өз башланғычында Аға Мәһәммәд шаһын јени басгыны тәһлүкәсиндән еһтијат едән Ибраһимхәлил хан Русијанын һимајәсинә сығынмагдан башга јол көрмәјиб өз нүмајәндәси Мирзә Петербурга көндәрәрәк, Русијанын һимајәсини хаһиш етди. Русија һаким даирәләри Гарабағ ханынын нүмајәндәсини јахшы гаршылады вә Гарабағы һимајә етмәк барәсиндә фәрман вә һәдијјәләр көндәрди[3].

Кенерал Зубовун гошунларыны Азәрбајчандан кери чағырмыш Русија чары 1797-чи ил јанварын 5-дә Гафгаздакы Рус гошунларынын команданы кенерал Гудовичә ашағыдакы мәзмунда сәрәнчам көндәрди:

1. *Русија МДҺТА, ф.5, иш 87, 4-чү һиссә, сәһ. 243-246*
2. *Г.Б.Абдуллајев, Из истории Северо-восточного Азербайджана, сәһ. 148*
3. *АКАК,II чилд, сәһ.1144; Русија МДҺТА, ф.ВУА, иш 4258,вәр. 104*

"Иши елә гурмаг лазымдыр ки, Русијаја рәғбәт көстәрән һакимләр феодал довләт јаратсынлар, бу дөвләт ја биздән асылы олсун, јахуд онларын али һакими вә һимајәдары олсун. Бу онлар үчүн о гәдәр дә ағыр олмајачагдыр, белә ки, биз онларын идарә ишләринә гарышмајачағыг. онлардан бизә сәдагәтдән башга веркиләр вә башга мүкәлли-фијјәтләр тәләб етмәк фикриндә дејилик".

I Павелин бу мәктубу Азәрбајчан ханларына, о Ибраһимхәлил хана тә"сирсиз галмады. 1797-чи илин мајында Ибраһимхәлил ханын һәлә II Јекатерина сағ оларкән көндәрдији нүмајәндәси, I Павелин Ибраһимхәлил ханын адына көндәрдији фәрманы кәтирди. Бу фәрманда императорун она илтифаты өз әксини тапырды. I Павел бу јолла ханлары Ирана мејл көстәрмәкдән узаглашдырмаг истәјирди.Онун бу арзусу 1799-чу ил апрелин 16-да Күрчүстана көндәрдији нүмајәндәси Ковалевскијә вердији фәрманда да өз әксини тапырды. О, өз нүмајәндәсинә Азәрбајчан ханлары илә даими әлагәдә олмаг көстәриши вермишди[1].

1797-чи ил августун 2-дә Гарабағ мәликләри һәштәрхан тору И.Гудовичә (2) мәктубла мүрачиәт едәрәк, онлары аиләләри, һәмчинин Гарабағда јашајан ермәниләрлә бирликдә Русијаја көчүрмәји хаһиш етмишдиләр. Онлар мәктубда гејд едирдиләр ки, ермәни мәликләри һәлә I Пјотрун Хәзәр саһили вилајәтләрә јүрүшү заманы она мүрачиәт етмиш, I Пјотр онлара әл узатмышды. Лакин онун тә"чили сурәтдә керијә, Петрограда гајытмасы

1. Е.И.Казубекский, История Дербента, Темур-хан-Шура, 1906, сәһ. 123, Бах; В.Н.Левиатов, Очерки ...., сәһ. 193

2. Гејд, 1806-чы илдә И.Гудович јенидәнГафгазда рус гошунларынынкоманданы тә"јин олунмушду.

бу ишә мане олмушду, 80-чи илләрин әввәлләриндә исә онлар Гафгазда Рус гошунларынын команданы олмуш кенерал Потјомкинә мүрачиәт етмишдиләр. Бундан хәбәр тутмуш Ибраһимхәлил хан ермәни каталикосуну е'дам етдирмиш, мәлик Бәһтәми һәбсә алмыш, мәлик Мәчлумла Абову исә нәзарәт алтына алмышды. Лакин онлар сонракы илләрдә Күрчүстана гача билмишдиләр. Онлар Күрчүстанда олан рус гошунларынын командири полковник Бурнашова мүрачиәтлә, онун Шуша үзәринә һәрәкәт едәрәк,бөјүк мәбләғ мүгабилиндә ермәни аиләләринин Гарабағдан чыхармасыны хаһиш етмишдиләр. Лакин Бурнашов һөкумәтдән ичазәсиз ермәниләрин хаһишини јеринә јетирмәкдән чәкинмишди.

1796-чы илдә В.Зубовун гошунлары Хәзәр саһили торпаглары ишғал етдији вахт ермәни мәликләри она һәр чүр көмәк көстәрмәјә һазыр олдугларыны билдирмишдиләр вә Кәнчә јахынлығында олан рус гошунунун команданы Римски-Корсаковдан хаһиш етмишдиләр ки, онлара Русијаја кетмәкдә көмәк етсин. Лакин Римски-Корсаков да јухарыдан көстәриш олмадан бу иши көрмәкдән имтина етмишди.

Кенерал В.Зубова һәдијјәләр көндәрмиш Ибраһимхәлил хан ермәни мәликләринин бу һәрәкәтиндән хәбәр тутараг, онлары чәзаландырмыш, бә"зиләрини дә бөјүк мәбләғдә чәримә етмишди.

Јухарыда гејд етдијимиз кими ермәни мәликләри бу хаһишлә И.Гудовичә вә 1798-чи ил декабрын 29-да чар I Павелә дә ејни мәзмунлу мәктубла мүрачиәт етмишдиләр. I Павел И.Гудовичә сәрәнчам көндәрәрәк ермәниләрин

Русија әразисинә көчмәсинә көмәк етмәк тапшырығы вермишди[1].

Көрүндүјү кими, Русија чары Гарабағ ханлығында мин чүр ојун чыхармыш ермәниләри јенә һимајәсинә көтүрмәкдән имтина етмәмишди.

1. *"Историко-филологический журнал", N 1/76,1977, сәһ.240-244 РХСА, ф.110/111, 1793-1799, иш 455, вәр.199-210*

3. ТҮРКИЈӘ ИЛӘ МҮНАСИБӘТЛӘР

1768-чи илин сонунда 1774-чү илә гәдәр давам етмиш Русија-Түркијә мүһарибәси башланды. Мүһарибәнин кедиши дөврүндә һәр ики тәрәф - һәм Русија, һәм дә Түркијә Азәрбајчан ханлыгларыны өз тәрәфләринә чәкмәјә чалышырды вә Түркијә бу ишдә "мүгәддәс мүһарибә", дин уғрунда мүбаризә шүарындан, ханлара һәдијјәләр көндәрмәк васитәсиндән истифадә едирди.

Түркијәнин һаким даирәләри Гарабағ вә Губа ханларынын һәрби гүдрәтини вә сијаси тә'сирләрини нәзәрә алыб мәһз онлары оз тәрәфләринә даһа чох чәкмәјә чалышараг, 1770 вә 1771-чи илләрдә бу ханлыглара өзләринин нүмајәндәләрини көндәрмишдиләр.

Түркијә өз нүмајәндәси Ибраһим Әфәндини Гарабағ, Шамахы, Шәки, Хој ханларынын вә бә"зи Дағыстан һакимләринин јанына көндәрәрәк, Күрчүстан вә Русијаја гаршы иттифагыны јарада билди[1]. Лакин бу иттифаг ханлар арасында бирлијин олмамасы, бә"зиләринин бир-биринә дүшмән мүнасибәт бәсләмәләри үзүндән тезликлә дағылды[2].

Архивдә олан мә"лумата көрә Ибраһимхәлил хан, онун јанына кәлмиш Түркијә нүмајәндәсинин Русијаја гаршы чыхмаг тәклифинә мәнфи мүнасибәт билдирмишди (3). Онун бу һәрәкәти көрүнүр нә иләсә бағлы олмушдур. Ола билсин ки, Русија архивиндә олан сәнәддәки бу мә'лу-

1. *Русија МДһТА, ф. 52, сиј. 1/194, иш 350,U һиссә,вәр.63-64*
2. *П.Г.Бутков, Көстәрилән әсәри, II һиссә, сәһ. 1403.*
3. *Русија МДһТА, ф.52, сиј. 1/194, иш 186, I һиссә, вәр.100*

мат һәгигәтә ујғун дејилдир. Белә ки, сонракы јахын илләрдә биз ханлығын Түркијәјә мүнасибәтиндә тамам башга истигамәти көрүрүк.

1773-чү илдә Чылдыр валиси Күрчүстан һакиминин рус гошунлары илә бирликдә Азәрбајчан ханлары вә Дағыстана гаршы мүһарибәјә кирдијини, бу мүһарибәдә бир рус кенералынын өлдүрүлдүјүнү билдирирди. Түркијә һөкмдары бунун мүгабилиндә Азәрбајчан ханларына, о чүмләдән Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хана һәдијјәләр көндәрмиш, ханлар һәдијјәләри мәмнунијјәтлә гәбул етмиш вә Түркијә илә бирлик тәрәфдары олмаларыны билдирмишдиләр[1].

Түркијә архивләринин бириндә сахланылан Чылдыр валисинә јазылмыш мәктубда гејд олунур ки, 1776-чы илдә Русијанын көмәји илә күрчү чары Сары Мустафа хан галасыны әлә кечирәрәк, әтраф әразиләри гарәт етмишди. Шамахы ханы Мәһәммәд Һәсән ханын көмәјә кәлмәсилә гала азад едилмиш, Ираклинин вә Русијанын гошунлары кери чәкилмишди. Мәктубда Ширван вә Гарабағ сәркәрдәләринин бирләшәрәк она көмәк етмәјә һазыр олмалары, әл-әлә вериб, бундан сонра да бирбириләринә көмәк етмәләринин кәрәклији гејд олунурду[2]. Бурадан белә бир гәнаәтә кәлмәк олар ки, Гарабағ ханы Османлы дөвләтилә Русијаја гаршы иттифаг бағламаға һазыр иди.

Көрүндүјү кими, Ибраһимхәлил ханын Түркијә илә мүнасибәтләрдә мөвгеји тез-тез дәјиширди. Бу ханлыгла баглы јаранмыш сијаси вәзијјәтлә әлагәдар иди вә әслиндә Ибраһимхәлил хан Түркијә илә әсасән јахшы мүнасибәт тәрәфдары олмуш вә бу 1780-чы илләрдә өзүнү даһа бариз көстәрмишди.

1. *Османлы дөвләти...., I чилд, сәһ.84-86*
2. *Јенә орада, сәһ. 60*

Түркијә һаким даирәләри һәр васитә илә Азәрбајчан ханларыны, о чүмләдән Гарабағ ханлығыны өз тәрәфинә чәкмәјә, онлары Русијаја гаршы јөнәлтмәјә чалышыраг, 1782-чи илдә Ибраһимхәлил хана, Фәтәли хана вә башга Азәрбајчан ханларына һәдијјәләр көндәрди.

Бундан башга Түркијә султаны илә Азәрбајчан ханлары арасында јазышмалар да олурду. Бир мәктубда көстәрилирди ки, "Ибраһим ханын вә башгаларынын пула вә гошуна еһтијачы олдугда, һеч бир гәнаәтә јол вермәјәрәк, онлара көмәк етмәли"[1].

Белә јазышма сонракы илләрдә дә давам едирди.

Түркијә султаны 1784-чү илдә Азәрбајчан ханларына, о чүмләдән Ибраһимхәлил хана јазырды ки, Русијаја вә Ираклијә соз вермиш Азәрбајчан ханлары баша дүшмәлидирләр ки, бу онлар үчүн бојүк бәдбәхтликләрә кәтириб чыхарар. Сиз бир һадисә баш вердикдә Султана мүрачиәт един. Кафирләрдән јахшы бир шеј көзләмәјин, Әһмәд ханла бирләшин. Сизә һүчум олан кими көмәк едәчәјик (2). Ибраһимхәлил хан бу тәклифә мүсбәт мүнасибәт бәсләмиш вә онун Түркијә илә јахынлыг едән Хој ханы Әһмәд ханла әлагәләри јахшы иди, һәтта оз гызыны Әһмәд ханын оғлуна әрә верминди.

Хој ханы Түркијә султанына јазырды ки, Иракли Азәрбајчан ханларына јазыр вә онлары Русија илә јахын олмаға чағырыр. О, јазырды ки, "Мән Иракли чарыны елә алдадачағам ки,Әкәр Түркијә мәним арзума риајәт етсә, мән Шамахы ханыны да көтүрүб Ибраһимхәлил ханын јанына кедәчәјәм"[3].

1. *Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 331, VIII һиссә, вәр. 69*
2. *Јенә орада, вәр. 54-55*
3. *Јенә орада, вәр. 57*

1784-чү илдә Түркијәнин Азәрбајчанда өз фәалијјәтини кенишләндирилмәси,һәмчинин Русијанын Гарабаға мүнасибәтиндә ики тәрәфли сијасәт јеритмәси Ибраһимхәлил ханын сијасәтиндә дәјишиклик јаратды. О, Түркијә илә даһа да јахынлашмаға чалышды. Белә ки, бу дөврдә Гарабағ ханлығындакы мәликләр Русија тәрәфиндән гызышдырылыраг Ибраһимхәлил хана гаршы чыхмышдылар. Ибраһимхәлил хан һимајә һаггында Русијанын вә"дләр вермәсилә јанашы, онун мәликләри гызышдырмасыны көрдүјүнә көрә, бу һимајәни рәсмиләшдирмәк һаггында Русијанын тәклифинә чавабы тә"хирә салырды. Ејни заманда Кәнчә ханлығыны да әлә кечирмәк уғрунда кедән мүбаризә Гарабағ ханлығы илә Картли-Кахетија чарлығынын дост мүнасибәтләринин дүшмәнчилијә чеврилмәсинә сәбәб олду. II Иракли кенерал-поручик П.С.Потјомкинә јаздығы мәктубунда хүсуси гејд едирди : "Ибраһим хана кәлдикдә, о, бизә гаршы нифрәтини кизләдирди. Инди исә буну ачыгчасына көстәрир"[1]. Бу дөврдә ханлыг Түркијә илә даһа сых әлагә јаратмаға чалышырды.

1785-чи илдә рус мә"муру Түркијәнин бүтүн ханлара һәдијјәләр көндәрдијини хәбәр верирди. "Ибраһим ханын хәјанәткарлығы чохдан мә"лумдур". Һәдијјәләр ханлары һәјәчанландырыр вә онлар Түркијә илә бирликдә "Русијанын Загафгазија әразисиндә олан торпагларына сохулмаға һәвәс көстәрирләр"[2].

Ибраһимхәлил хан һәмин илдә Ираклини Кәнчәдән узаглашдырмаг фикринә дүшмүшдү. Чар II Иракли дә Ибраһим хәлил ханы Кәнчәдән кәнар етмәк истәјирди. Шамахы вә Шәки ханлары да Фәтәли хандан үз дөндәриб Ибраһимхәлил хана гошулдулар. Хој ханы вә чарлылар да Русија әлејһинә чыхмаға анд ичдиләр. Бу ишдә Түркијәнин аз ролу олмамышды. Белә ки, Түркијә нүмајәндәси Азәрбајчан ханлыгларында вә Дағыстанда олмуш, өзү илә бу јерләрдән Түркијәјә нүмајәндәләр апармыш вә онлар бир нечә күндән сонра гајытмышдылар[1].

1. Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 366, IU һиссә, сәһ.155
2. Јенә орада, иш 350, II һиссә, вәр.1

1786-чы илдә Чалдыр валиси дағыстанлы Умма ханын Гарабағ ханы Ибраһимхәлилин дә онун кими Тифлисә вә Русијаја гаршы һәр чүр әмрә мүнтәзәр вә Түркијәјә садиг олдуғунуну билдирмәси барәдә мә"лумат верирди. Онлар Тифлис өлкәсини табе вә тәрач етмәјә һазыр идиләр. Бу вәзијјәтин јаранмасынын башлыча сәбәби Ираклинин Русијанын көмәјилә Ирәван галасыны зәбт етмәси, дикәр ханлыглар үзәринә јүрүш етмәјә һазырлашмасы иди[2].

Карли-Кахетија чарлығы илә мүнасибәтләрин позулдуғу,ејни заманда ханлыға табе олан мәликләрин баш галдырдығы бир вәзијјәтдә Русијанын һимајәсини гәбул едәчәји тәгдирдә өз һакимијјәтини итирә биләчәјиндән еһтијат етсә дә, Ибраһимхәлил хан Русија илә данышыглары давам етдирмәји лазым билди.Ибраһимхәлил хан Түркијә илә дә достлуг мүнасибәтләрини күчләндирмәјә чалышыр вә бу истигамәтдә наилијјәтләр әлдә едир, ејни заманда баш галдырмыш мәликләри өзүндән там табе вәзијјәтә салмаг үчүн тәдбирләр көрүрдү[3].

Ибраһимхәлил хан Русија вә Түркијә арасында маневр етмәјә мәчбур олурду. Тәсадүфи дејилдир ки, Картли-Кахетија чары Иракли кенерал-поручик Потјомкинә Бајазит пашасынын Ибраһимхәлил хана һәдијјәләри гәбул

1. Русија МДҺТА, ф. 52, сиј. 1/194, иш 350, U һиссә,вәр. 63-64
2. Османлы дөвләти ..., I чилд, сәһ.120-122
3. Г.Б.Абдуллајев, Из истории...., сәһ. 130

етмәдијини јазырды[1]. Һәдијјәләр вә пул көндәрдијини, лакин онун тәрәддүд едәрәк

Бүтөвлүкдә Ибраһимхәлил хан Түркијәјә даһа чох мејл едир, ондан көмәк умурду.

1787-чи илдә Ибраһимхәлил хан өз нүмајәндәсини Түркијә султанынын јанына көндәрәрәк ондан көмәк истәмишди[2].

Башга бир сәнәддә дә бу һал гејд олунур: 1787-чи илдә Ибраһимхәлил хан Түркијә султанына мүрачиәт етмиш, өзүнү онун јахынларындан олмасыны билдирмишди. Гејд етмишди ки, султанын көмәји оларса, дүшмәнин бурнуну овмаг үчүн кифајәт гәдәр гүввәси вар[3].

Түркијә султаны 1787-чи илдә Азәрбајчан ханларына көндәрдији фәрманында билдирирди ки, Ирәван Азәрбајчан шәһәридир вә онун күрчү чарынын ихтијарында олмасыны гәбул етмир. Әрзурум пашасына вә башга пашалара күрчү чары Ирәвана кирмәк истәдикдә,онун силаһла гаршыланмасы бәрәдә костәриш верилмишдир. Ибраһимхәлил хаи Умма ханла бирликдә Ирәван үзәринә кетмәјә һазырлашдығындан чар мә'муру полковник Бурнашов П.С.Потјомкинә билдирирди ки, беле олдуғу тәгдирдә о гошунла Ирәвәна саһиб олмуш күрчү чарынын комәјинә кедәчәкдир. Лакин Түркијә онун түрк гошунлары илә гаршылашмалы олачағыны билдирмишди[4].

Султан һәмин фәрманында күрчү чарынын руслары Азәрбајчан вә Түркијә торпагларыны гарәтә чагырдығыны

---

1. Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 331, UI һиссә, вәр. 40 ТИЕА, инв. 8908
2. Јенә орада, иш 416, I һиссә, вәр. 102, ТИЕА,инв.8908
3. Јенә орада вәр. 102-103
4. Јенә орада, вәр. 354.

билдирирди. "Лакин о баша дүшмүр ки, биз өз торпагларымызы горумаг һүгугуна маликик. Биз Ирәванын талан едилмәсинә разы ола билмәрик, она көрә дә Бајазид, Ван вә Шуша ханларына билдиририк ки,Сизә гошун лазым олан кими хәбәр верин. Тифлис валиси өз сәрһәдиндән чыхмаг истәдикдә, Әрзурум пашасы Мустафаја әмр олунмушдур ки, көмәјә кәлсин. Һәмин вахт Ибраһимхәлил ханын вә Аббасгулу ханын адамлары Нахчывандан Шәрур чајы јанына кәләрәк әлләринә кечәни көтүрдүләр[1].

Түркијә султаны Әрзурум, Ахалсых, Бајазид, Ван, Дијарбәкр вә Гарс һакимләринә Күрчүстан әлејһинә һәрәкәт етмәләри, Гарабағ, Хој, Тәбриз вә Ирәван ханларына исә пул көндәрилмәси барәдә көстәриш вермиш,онларын оз араларында бирлијә малик олмаларыны тәләб етмишди. Ибраһимхәлил хан Сүлејман паша илә бирликдә өз адамларыны Авар ханы Умма ханын јанына көндәрәрәк, билдирмишдиләр ки, күрчү чары илә јарадылмыш сүлһ мүвәггәтидир, чүнки нә гәдәр ки, рус гошунлары Күрчүстандадыр, онунла сүлһ шәраитиндә јашамаг мүмкүн дејилдир[2].

Түркијә Дағыстан ханлары илә дә әлагә сахлајыр, онлара Азәрбајчан ханлары илә бирләшәрәк Күрчүстана басгын етмәји мәсләһәт корүрдү[3].

1788-чи илин әввәлиндә Түркијә султаны, демәк олар ки, бүтүн Азәрбајчан вә Дағыстан ханларына, о чүмләдән Ибраһимхәлил хана һөкм көндәрәрәк, онлары Кубан ханы Шаһбаз Киреј ханла бирликдә Русијаја гаршы чых-

---

1. Русија МДҺТА, ф.52, сиј.1/194, иш 416, I һиссә, вәр.355-356
2. Јенә орада, вәр. 362.
3. Јенә орада, иш 350, U һиссә, вәр. 62

маға чағырмышды[1].

Ибраһимхәлил хан бу һөкмә чаваб олараг өз нүмајәндәләри Мирзә Мәһәммәд Әфәндини вә Мирзә Мәһәммәд бәји Түркијә султанынын јанына көндәриб, онун һөкмүнү јеринә јетирмәјә һазыр олдуғуну билдирди вә о, бунун үчүн Түркијәдән јардым истәди. Ибраһимхәлил ханын бу тәклифини Түркијәјә чатдыранлар мүкафатландырылдылар.

1795-чи ил мајын 9-да Ибраһимхәлил хан Түркијә султанынын јанына мәктубла Сејид Абдуллаһ Чәләбини көндәрәрәк, Аға Мәһәммәд шаһын һүчумуна гаршы көмәк истәмишди. Бу мәктубдан көрүнүр ки,Ирәван, Гарабағ, Кәнчә, Тифлис, Дағыстан вә Шамахы ханлары Аға Мәһәммәд шаһа гаршы дурмаға һазыр идиләр[2].

Көрүндүјү кими, Гарабағ ханлығынын Түркијә илә мүнасибәтләри, демәк олар ки, әсасән мүсбәт сәчијјәли олмушдур.

1. Османлы дөвләти...., I чилд, сәһ.125-131
2. Јенә орада, сәһ. 140-141

4. ХАНЛЫҒЫН ЧАР РУСИЈАСЫ ТӘРӘФИНДӘН ИШҒАЛЫ

XUIII әсрин сон илләриндә, Аға Мәһәммәд шаһын Гарабағ ханлығы үзәринә икинчи јүрүшүндән вә онун Шушада өлдүрүлмәсиндән сонра јухарыда гејд етдијимиз кими, Ибраһимхәлил хан Иранда һакимијјәтә кәлмиш Фәтәли шаһла мүнасибәтләри нормаллашдырды, гызыны она әрә верди, оғлу Әбүлфәт ханы онун јанына киров көндәрди. Чар Русијасынын Загафгазијаны әлә кечирмәси планларындан, нәһајәт, 1801-чи илдә Күрчүстанын könүллү сурәтдә Русијаја бирләшмәсиндән хәбәр тутмуш Ибраһимхәлил хан ики од арасына дүшмәсини көрәрәк, Ирана олан мөвгејини дәјишмәјә мәчбур олуб, Русија илә мүнасибәтләрини бәрпа етмәјә чалышды ки, ханлығыны, чамаатыны гырғындан, әразисини исә талан вә гарәтдән хилас етсин вә буна көрә дә өз елчисини Русијаја көндәрди.

Һадисәләрин шәрһинә кечмәздән габаг, гејд етмәк истәјирәм ки, Гарабағ ханлығынын чар Русијасы тәрәфиндән ишғал олунмасы мәсәләси Азәрбајчан тарихшүнаслығында кениш ишыгландырылмышды. Лакин бу мәсәләләрин тәсвириндә "Гарабағнамәләр"ә о гәдәр дә әһәмијјәт верилмәмишдир,һалбуки сонунчуларда бу мәсәләләр чох ајдын, тәсвир олунмушдур. Буну нәзәрә алараг бу параграфы јазмаг үчүн бир мәнбә кими "Гарабағнамәләр"ә үстүнлүк вермишәм. Ејни заманда бә"зи һалларда чох кениш истинадлар вермиш вә әсәрләрин изаһ үсулуну да олдуғу кими сахламышам.

Ибраһимхәлил ханын Русијаја елчиләринин көндәрмәсини ешитмиш Фәтәли хан Ибраһимхәлил ханын оғлу Әбулфәт ханы 5 мин нәфәрлик гошунла Гарабаға, Ибраһимхәлил ханын јанына көндәрди ки, атасына Русијаја гар-

шы көмәк етсин вә билдирди ки, Мәһәммәдһәсән ағаны бир нечә нәфәр Гарабағ бәјзадәси илә бирликдә Фәтәли шаһын јанына көндәрсин. Нә гәдәр ки, Ибраһимхәлил хан сағдыр, Әбүлфәт хан сағдыр, Әбүлфәт хан онун јанында вәкил олараг галсын. Гарабағда Әбүлфәт хандан ичазәсиз һеч бир иш көрүлмәсин. "Пәнаһ хан вә Ибраһим ханын Гарабағда һакимијјәтләри вә о заман һадисәләри" әсәринин мүәллифи Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу бу һадисәләри кениш шәрһ едир:

"Ибраһимхәлил хан Фәтәли ханын бу тәклифләрини гәбул етмәди вә Әбүлфәт хана јазды ки,кери гајыдыб Гарабағ торпағына ајаг басмасын. Әбүлфәт хан атасынын әмрини гәбул етмәјәрәк Ибраһимхәлил хан вә оғлу Мәһәммәдһәсән аға Дизаг маһалынын Туғ кәндиндә олдуглары заман онларын үзәринә һәрәкәт етди.Әбүлфәт ханын беләһәрәкәт едәчәјинә кимсә инана билмирди. Буна бахмајараг, Зәнкәзур маһалында олан Меһдигулу хан дағын о тәрәфиндәки әһалинин түфәнкчиләрини вә өзүнүн бачарыгл ы гуллугчуларыны көтүрүб сүр'әтлә Ибраһимхәлил ханын јанына кәлди. Меһдигулу ханын кәлиб чатдығы кечәнин сәһәри, Әбүлфәт хан чохлу гошунла Туғ кәнди үзәринә һүчум етди. Ханын вә оғулларынын јанында олан түфәнкчиләри вә адлы-санлы атлылары һүчум едиб, Иран гошунуну мәғлубијјәтә уғратдылар, онларын бүтүн атлары, һејванлары гарәт едилди, бир чоху тутулду вә өлдүрүлдү. Әбүлфәт хан өзү исә бир нечә нәфәрлә Аразын о тајына гачды"[1].

Фәтәли шаһ Ибраһимхәлил ханын Иран дөвләтиндән гәти үз чевирмәмәси вә Русија дөвләтинә гошулмамасы үчүн јенә јумшаглыгла Ибраһимхәлил ханын јанына ики-үч нәфәр елчи көндәрди. Онун нүмајәндәләри Ибраһимхәлил хана билдирдиләр ки, бүтүн Гарабағ вилајәти падшаһлыға чатан

1. *"Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ. 231-232*

кәлири илә бирликдә һәмишәлик олараг Ибраһимхәлил хан нәслинин ихтијарында галачагдыр. Хан өз өвладындан ики нәфәрини Шуша галасында, Ибраһимхәлил ханын јанында әманәт гојачагдыр. Ибраһимхәлил хан да Тифлис вә Кәнчә јоллары үстүндә, Шуша галасынын үч ағачлығында олан һәр ики Әскәран галасыны Иран гошунунун ихтијарына вермәлидир. Рус гошунунун јолуну кәсмәк үчүн һәр ики гала мөһкәмләндирилмәлидир вә орада гошун јерләшдирилмәлидир. Һәмчинин, галанын бир ағачлығындакы чај вә Шуша галасынын үч верстлијиндә олан сәнкәр Иран гошунунун ихтијарына верилмәли, кечидләр вә јоллар Иран гошунунун әлиндә олмалыдыр.Русија дөвләтинин гошуну Шуша галасына кәлмәк истәдији заман онун гаршысыны алмаг үчүн бу јерләрдә мөһкәм сәнкәрләр гурулмалыдыр. Бир нәфәр гошун башчысы 2-3 мин атлы илә Шаһбулағында дајанмалы, Тифлис вә Кәнчә тәрәфләриндән хәбәр тутмалы вә о тәрәфләрин чамаатыны гырыб, гарәт етмәлидир. Һеч ким Ибраһимхәлил ханын әмриндән чыхмамалыдыр.Иран гошунунун бүтүн хәрчи Фәтәли шаһын хәзинәсиндән вериләчәкдир. Иран гошунуна лазым олан сурсат вә гејри-шејләр гошунун өз пулу илә алынмалыдыр. Бунлардан мәгсәд Күрчүстанын вә Ширванын гапысы олан мөһкәм Шуша галасынын Русија дөвләти әлинә кечмәмәсидир.

Мирзә Чамал Чаваншир јазыр ки, "Ибраһимхәлил ханын гызы Бәјим аға Фәтәли шаһын биринчи вә баш һәрәми,оғлу Әбүлфәт хан исә шаһын ән һөрмәтли адамы олдуғуна бахмајараг, о, јүксәк Русија дөвләти императорунун мәрһәмәтини даими сандығындан, онун гүдрәтинин вә мәрһәмәтинин дәјишилмәз олдуғуна инамлы иди. Она көрә дә Тифлис шәһәринә тәкрар елчи көндәриб сәрдар Сисиановла көрүшмәк, итаәт вә достлуг шәртләрини јазыб битирмәк истәдијини билдирди. Кнјаз Сисианов,

мәрһум Ибраһим ханын елчиләрини һөрмәт вә ән"амла кери гајтарыб көрүшүн језда Кәнчә вилајәтиндә әмәлә кәләчәјини хәбәр верди"[1].

Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағинин "Гарабағ тарихи" китабында вердији мә"луматдан ајдын олур ки, Ибраһимхәлил хан Тифлисә кәлмиш Сисиановдан габаг Гудовичә елчи васитәсилә мәктуб көндәриб, өзүнүн гәдим сәмимијјәтини тәзәләмишди:

"Сәрдар Гудовичдән сонра Күрчүстанда Русијанын нүмајәндәси вәзифәсинә кенерал Ковалевски тә"јин олунду. Хан јенидән Ковалевскинин јанына елчи илә һәдијјәләр көндәриб, өз достлуғуну билдирди. Һәгигәтдә дә кенерал Ковалевски елчиләри бөјүк һөрмәтлә гаршылајыб,хүсуси совгат вә төһфәләр көндәрәрәк мәрһум Ибраһим хан һаггында олдугча меһрибанлыг көстәрди. О, мајор Лисианевичи Кәнчә галасындан мәрһум Ибраһим ханын јанына көндәриб, ону Русија падшаһына итаәт етмәјә дә"вәт етди. Мәрһум Ибраһим хан чәнаб мајора хош чаваблар верәрәк, ону бөјүк еһтирамла вә һөрмәтлә јазылмыш мәктубларла јола салды.

1804-чү илин баһары заманы Фәтәли шаһдан горхусу олан Ирәван һакими Мәһәммәд хан вә Фәтәли шаһдан гачараг Ирәванда јашајан Нахчыван һакими Кәлбәли хан сәрдар Сисиановун јанына елчи көндәриб көмәк истәдиләр: "Фәтәли шаһ өз оғлу вә вәлиәһди Аббас Мирзәни Ирәван үзәринә көндәрмишдир. Әкәр сәрдар тәшриф кәтириб, бизә көмәк етсә, биз Ирәван галасыны сәрдара вериб, јүксәк Русија дөвләтинә табе олмағы гәбул едәрик"[2].

1. *"Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ. 232-233*
2. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 131-132*

Кенерал Сисианов Ирәвана һәрәкәт етди. Иран дөвләти тәрәфиндән исә вәлиәһд наибүссәлтәнә гошуну илә кәлиб чатды. Баш вермиш дөјүшдә Иран гошунлары мәғлуб олду[1].

"Бу хәбәр Фәтәли шаһа чатдыгда Ирәванын Русија дөвләтинин әлинә кечмәмәси үчүн өзү кәләрәк күчлү гошунла Ирәвана кирди. Бир тәрәфдән шаһ, дикәр тәрәфдән Русија илә бағладыглары әһди позуб, галаны она тәслим етмәјән Мәһәммәд хан вә Кәлбәли хан Русија гошунуну дөрд тәрәфиндән мүһасирәјә алыб, Русија гошунунун азугә јолларыны да кәсдиләр[2]. Буна бахмајараг, Русија гошунуна галиб кәлә билмәдиләр. Һәр ики тәрәфә чохлу зијан дәјди. Нәһајәт, Сисианов Тифлисә гајытмағы мәсләһәт билиб, кери дөндү. Фәтәли шаһ да Азәрбајчана вә орадан да Теһрана кетди.

1805-чи ил мај ајынын бириндә Ибраһимхәлил хан, оғланлары кенерал мајор Меһдигулу аға, полковник Ханлар аға вә Гарабағын башга ә"јанлары илә бирликдә Сисиановун јанына кетди. Сисианов онлардан габаг кәлиб Күрәкчај кәнарында дүшәркә салмышды. Ибраһимхәлил хан е"тимадлы адам көндәриб, күрәкәни олан Шәки вилајәтинин һакими Сәлим ханы да бураја кәлмәјә тәшвиг

1. *Дөјүш 1804-чү ил ијул ајынын 19 вә 20-дә, Үчкилсә /Ечмиадзин/ јахынлыгында олмушдур. Бу дөјүшдә Сисановун гошуну Бабахан оғлунун сәркәрдәлији алтында олан Иран гошунларынын һүчумуну дәф етди. Бах; "Кнјаз Сисановун Ирәван һакими Мәһәммәд хана јаздыгы 1804-чү ил 22 ијун тарихли 316 нөмрәли мәктуб" АКАК, II чилд, сәнәд 1231, сәһ. 615*

2. *Бу һадисә 1804-чү ил ијул ајынын 2-дә Русија гошунлары Ирәван галасыны мүһасирә етдикдән сонра баш вермишдир. /АКАК, II чилд, сәнәд 1231, сәһ.615/*

етди вә ону Шәки вилајәтинин ә'јаны илә сәрдарын һүзуруна апарды.

Күрәкчај саһилиндә бир нечә күн шәнлик вә гонаглыг олду. Сонра мүгавилә вә әһднамә јазылды. Ибраһимхәлил хан вә Шәки һакими Сәлим хан она мөһүр басдылар, бөјүк сәрдар исә она гол чәкди.

Шәртә көрә Мәһәммәд Һәсән ағанын икинчи оғлу Тифлисдә киров галмалы олду. Бир дәстә рус гошуну топхана илә куја хаин Иран гошунларындан горумаг үчүн һәмишә Шуша галасында ханын јанында галмалы иди.Ибраһимхәлил хана вә Сәлим хана кенерал-лејтенантлыг, Мәһәммәдһәсәи ағаја вә Меһдигулу хана кенерал-мајорлуг, Ханлар ағаја исә полковниклик рүтбәләри верилмәси һаггында Сисиановун тәклифи илә чара әризә јазылды. Дөрд ајдан сонра бу илтифат вә даими мәвачиблији дәрәчәләринин верилмәси һаггында фәрман кәлиб чатды"[1].

Түркијәдә чап олунмуш архив сәнәдләриндә Ибраһимхәлил ханын Күрәкчај мүгавиләсини имзаламасына белә гијмәт верилир вә Ибраһимхәлил ханын 1805-чи илдә Русијанын һимајәсини гәбул етмәсинин сәбәби белә изаһ олунур: "Османлы дөвләтиндән көзләдији јардымы алмадығына көрә Ибраһимхәлил хан Иранла јахынлашмаға мәчбур олмуш /1796-чы илдә/, Аға Мәһәммәд ханын русларын гаршысындан кери чәкилмәси, 1801-чи илдә Күрчүстанын, 1804-чү илдә исә Кәнчә ханлығынын Русија тәрәфиндән ишғалы нәтичәсиндә исә о русларын тәклифини гәбул етмәјә мәчбур олмушдур"[2].

Тәрәфләрин имзаладығы мүгавилә он бир маддәдән ибарәт иди вә бу мүгавиләнин мәтни Мирзә Рәһим Фәнанын "Тарихи-Чәдиди-Гарабағ" китабындан көтүрүлмүшдүр:

1. "Гарабағнамәләр", I китаб, с. 132-133
2. Османлы дөвләти..., I чилд, сәһ. 31

1. Ибраһимхәлил хан өзкә дөвләтләриндән әлагәсини гәт едиб, тамам дүнја нәзәриндә јалныз Русија дөвләтинә тәбәијјәт едир.

2. Русија тәәһһүд едир ки, ханын мүлкүнү билазәрәр мүһафизат етсин.

3. Ханын ханлығы даимидир. Өзүндән сонра бөјүк оғлу вә ондан сонра онун фәрзәнди-әршәди бағи галачаглар. Бу хүсусда император тәсдиг етмиш. Һәр дәфә грамота /фәрман -имза вә меһри-сәлтәнәт илә/ верилсин вә хан өз сәдагәтинә јәмин етсин.

4. Гоншу һөкумәтләр илә ханын мулагат етмәји вә ја мәктубларына чаваб вермәк сәрдар изнилә олсун.

5. Русија тәәһүд едир ки, тамам Гарабағ чамаатыны мүһафизә етсин. Ханын ханлығынын даими олмасыны һифз етсин. Халгы идарә етмәк вә диван мүдафиәси ханын өзүнә мәхсусдур. Ханы вә өвладынын вә хәлајиги мүһафизә гәсди илә галаја 500 нәфәр рус гошуну гојулсун. Топхана илә вә лазым олса артыг да гојсун.

6. Хан гошундан өтрү учуз гијмәтә буғда алдырсын. Гошуна мәнзил версин. Кәнчә тәрәфдән галаја јол ачдырсын. Чавад тәрәфә јол лазым олса, ишләмәјә мүнасиб үчрәт илә фәһлә вердирсин.

7. Русија императорунун хана мәрһәмәти олмаг нишанәси дөвләт бајрағы верилир. Әламәти-сәлтәнәт илә көрүб ки, һәмишә хан өзү һәрәкәт едән заман көтүрүләчәкдир.

8. Илдә 8000 әшрәфи Русија дөвләтинә хан хәрач вермәлидир. Һәр 6 ајда 4000 шәрәфи.

9. Бу әһднамәјә хан тәрәфиндән доғру әмәл олмаға зәманәт мә'насында хана бөјүк оғлу Мәһәммәдһәсән

ағанын икинчи оғлу Шүкүр аға завал верилир ки, һәмишә Тифлисдә игамәт етсин. Күндә 10 манат Русија хәзинәсиндән она хәрҹ верилсин.

10. Бу әһднамә даима кәрәк өз һалында баги галсын.

11. 6 ај мүддәтиндә вә бәлкә тез ә"лаһәзрәт император имзасына јетиб, дөвләт мөһүрү илә мөһүрләниб, бу әһднамә тәсдиг сурәтдә Ибраһимхәлил хана верилсин. Сисианов да, Ибраһимхәлил хан да дәсхәтт јазыб мөһүрләрини сәбт едирләр"[1].

Бу мәсәләјә Һәсән Ихфа Әлизадә дә өзүнүн "Шуша шәһәринин тарихи" китабында тохунмуш, мүгавиләнин мәзмунуну өз китабына дахил етмишдир[2].

"Күрәкчај мүгавиләси бағландыгдан сонра мајор Лисаневич Сисиановун әмрилә бир дәстә јекер (атычы-J.A.) вә топхана илә Шуша галасынын 10 верстлијиндә олан Ханбағына кәлди. Бу заман Иран гошунун Араз гырағына јахынлашмасы хәбәри кәлиб чатды. Аразын сују галхмышды. Чајы көрпүдән башга һеч јердә кечмәк олмазды. Буна көрә Мәһәммәдһәсән аға Иран гошунунун Гарабағ торпағына кирә билмәмәси вә вилајәтдәки елләрин, кәндләрин әкин јерләринин тәләф олмамасы үчүн јекер дәстәсини вә мајору көтүрүб, Гарабағын адлы-санлы атлылары илә бирликдә көрпүјә тәрәф кетди. Лакин Иран гошуну онлары габаглајыб көрпүдән кечмиш вә Гарабағ торпағына кирмишди. Иран гошунлары Ҹәбрајыллы бағлары јахынлығында рус вә Гарабағ әскәрләринә раст кәлдиләр. Бөјүк вурушма олду. Кечә Мәһәммәдһәсән аға Шуша галасынын мүһафизәсини мәсләһәт билиб, гошунла галаја гајытды. Иран гошуну галанын дөрд ағачлығында олан Ағоғлана кирди. Беш минә јахын гошун исә Әскәран әтрафына кәлиб, ики тәрәфдән галаны мүһасирәјә алдылар.

1. *"Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ.266-267*
2. *"Гарабағнамәләр", II китаб, сәһ. 335*

Полковник Карјакин вә подполковник Котлјаревски Сисиановун әмрилә гошун вә топхана илә Шаһбулағы галасынын јахынлығына чатдылар. Аббас Мирзә Чанахчыдан чыхыб полковник Карјакинин үстүнә кетди. Бунлар вуруша-вуруша Әскәран галасыны тутуб мөһкәмләндирдијинә көрә гошунун вә топларын һәрәкәти чәтинлијә дүшдү. Буна көрә дә бир дәстә рус гошуну орада сәнкәрә кириб, он бир күн әрзиндә Иран гошуну илә вурушду. Он бир күндән сонра полковникин вә Котлјаревскинин јараландығына вә рус гошунунун јарысынын тәләф олдуғуна вә јараландығына бахмајараг, үч јүзә јахын әскәр бүтүн топлары көтүрүб, Шаһбулағына гајытдылар.

Рус гошунунун галаја кирә билмәмәси үчүн Шаһбулағында чохлу Иран пијадасы гојулмушду. Буна бахмајараг, руслар һәмин кечә һүҹум едәрәк, галаны иранлылардан алдылар. Руслар үч күн орада галдыгдан сонра Кәнҹәјә кетдиләр.

Фәтәли шаһ өзү дә бүтүн Иран гошуну илә Гарабаға кәлиб Шуша галасынын алты ағачлығында ордукаһ гурмушду. Аббас Мирзә дә полковник Кәнҹәјә кетдикдән сонра Шаһбулағы јахынлығанда ордукаһ гурмушду.Бу заман Сисианов Аббас Мирзәни вә Фәтәли шаһы мәғлуб етмәк үчүн рус гошуну илә Гарабағ торпағына дахил олду. Аббас Мирзә Күрҹүстаны виран вә гарәт етмәк нијјәтилә,гошунла Гарабағдан кечәрәк Тифлисә тәрәф кетди. Фәтәли шаһ Ағоғланда галмышды.

Бу заман Рәштдән Фәтәли шаһа хәбәр чатды ки, рус гошуну Хәзәр дәнизи јолу лә Талыш вә Рәшт вилајәтинә чыхмышдыр. Шаһ бу хәбәрә вә Сисианов кәлдијинә кө-

рә Әрдәбилә тәрәф кетмәли олду.

Сисианов Ағоғланын ики ағачлығында олан Хонашенә гәдәр ирәлиләди. Бурада шаһын көчүб кетдијини ешитдикдә Шуша галасына кәлди. Һәмин илин гышында Сисианов гошунла Күрдән кечиб, Ширван, Губа вә Дәрбәнди тутмаг үчүн Шәкијә тәрәф һәрәкәт етди"[1].

Рус дөвләтинә сәмимијјәтини нүмајиш етдирмәк истәјән Ибраһимхәлил хан өз оғлу Меһдигулу ағаны Гарабағ гошуну вә бир нечә бәјзадә илә бирликдә Сисиановун сәрәнчамына көндәрди.

Русија һимајәсинә гаршы олан бә"зи шәхсләр Мәһәммәдһәсән ағанын вәфатындан, Меһдигулу ағанын вилајәтдән узагләшмасындан, Ибраһимхәлил ханын хәстәлији, јашынын чохлуғу вә гүввәсинин азлығындан истифадә едәрәк, мүгавилә вә әһднамәнин зиддинә олараг Русија әлејһинә фәалијјәт көстәрмәјә башладылар. Буна көрә Сисианов Меһдигулу ханы Гарабағ гошуну илә бирликдә кери көндәрмәји мәсләһәт биләрәк, ону Гарабаға гајтарды. 1806-чы илин јазында Иран гошуну Гарабағ торпағына јенидән һүчума кечмәјә башлады. Иранлылар кизлинчә адамлар көндәриб, Ибраһимхәлил хана јенидән вә"дә вә үмидләр вермәјә давам етдиләр.

Гүдрәтли дүшмәнин габағыны алмаг үчүн лазыми гүввәси олмадығындан Ибраһимхәлил хан Гарабағ елләри вә кәндләринин ајаг алтында дағылмамасы үчүн Иран елчиләри илә хошлугла рәфтар етмәјә башлады. Иран гошуну галанын ики ағачлығына чатдығы заман Ибраһимхәлил хан евини вә көчүнү хан бағындан көчүрүб, галанын јахынлығына кәтирди. Ибраһимхәлил ханын иранлыларла сөвдәләшдијини

күман едән мајор Лисаневич бир дәстә әскәрлә Ибраһимхәлил ханын

1. *"Гарабағнамәләр", I китаб, сәһ. 136*

јашадығы мәнзилә кетди вә бөјүк вәһшиликлә Ибраһимхәлил ханы бир нечә нәфәр аилә үзвү вә јахын адамы илә орада өлдүртдү.

Мирзә Чамалын оғлу Рзагулу бу һадисәни даһа кениш тәсвир едәрәк, јазыр ки, о кечә он једди адам, о чүмләдән Ибраһим хан,арвады Туба ханым, гызы Сәлтәнәт бәјим, он ики јашлы оғлу Кәбирли, Аббасгулу аға, Һачы Һачан, оғуллары Чаваншир вә Һәсән аға, нөкәрләрдән гаравәндли Әлипәнаһ, Әфшарлы Чаваншир вә мирзә Нәги, кәбирли Әчәмәлинин оғлу Һәсән оғлу илә, ики нәфәр шелли вә ики башга адам өлдүрүлмүшдүр[1].

Бу һадисәни Һәсән Ихфа Әлизадә "Шуша шәһәринин тарихи" әсәриндә белә тәсвир едир : "Иран сәрбазлары Шуша галасына доғру һәрәкәт етдиләр.Ибраһим хан Шушадан 12 километр аралыда Хан бағындан көчүб шәһәрин 4 километрлијиндә Гарагаја адлы јерә кәлиб дүшәркә салды. Фитнәкарларын аравурмасы нәтичәсиндә кечә мајор Лисаневич Шушадан чыхыб ханын дүшәркәсинә һүчум етди. Хан чадырдан чыхыб мајору кәрдү: "Кечәнин бу вахтында нә һадисә үз вермишдир?"-дејә суал верди. Лакин наһаг ган төкмәјә адәт етмиш Лисаневич чадырлара атәш ачмаг үчүн әскәрләрә әмр етди. Һәмин кечә чадырда оланлардан 17 нәфәри өлдүрүлдү. Өләнләр ичәрисиндә Ибраһимхәлил хан, арвады Туба ханым, гызы Сәлтәнәт Бәјим, 12 јашлы оғлу Аббасгулу аға, Кәбирли бәјләриндән ики нәфәр гонаг вә башгалары вар иди. Һәмин ганлы фачиәли кечәдә Меһдигулу аға, Чәфәргулуаға Шушада идиләр[2].

1. *Мирзә Рзагулу бәј Чамал оғлу Азәрб.ЕА Әлјазмалары Институту, Инв.N 6 470-5224*
2. *"Гарабағнамәләр", II китаб, с. 337*

А.Бакыханов бу һадисәнин сәбәбини Иранла достлуг әлагәләринә кирмиш Ибраһимхәлил ханын Гарабағда Русија һакимиjјәтини девирмәк үчүн Ирандан көмәк истәмәји илә изаһ едир[1].

Меһдигулу хан вә Чәфәргулу аға бу һадисәдән хәбәр тутсалар да, һеч бир шеј едә билмәдиләр. Әввәлән горхдулар, икинчиси исә халгы тәһлүкәјә салмаг истәмәдиләр. Сәмимиjјәт гајдаларыны поза биләчәк һеч бир һәрәкәт баш вермәди. Онлар горхуја дүшмүш халгы сакитләшдирмәјә, тахыл вә әрзағын гытлығына бахмајараг, гошун үчүн азугә тәдарүк етмәјә чалышырдылар. Бу вахт иран гошуну Аббас Мирзә илә Ағоғланда јерләшмишди. Ибраһимхәлил ханын башына кәлән кәдәрли һадисәдән он беш күн кечмәмиш кенерал Неболсин гошун вә топхана илә Шаһбулағында көрүндү.Меһдигулу гошунун кәлдијини ешитчәк Гарабағын адлы-саһлы атлылары, хидмәтчиләри вә бир нечә бәј илә, Иран гошунунун әтрафы вә јоллары тутмасына бахмајараг, галадан чыхыб кенерал Неболсинин гошунуна гошулду. Гошун Әскәран галасы јахынлығында дүшәркә салды. Полковник Чәфәргулу аға, мајор вә јекер дәстәси исә галаны горумаг үчүн Шуша галасында галмышдылар.

Рзагулу бәј Мирзә Чамал оғлу өзүнүн "Пәнаһ хан вә Ибраһим ханын Гарабағда һакимиjјәтләри вә о заманын һадисәләри" әсәриндә ханлыгда баш вермиш сонракы һадисәләри белә тәсвир едир:

"Кенерал Неболсин,Иранын гошунунун һүчум едәчәји еһтималы илә 2-3 күн көзләди. Лакин онлардан бир әскәр көрүнмәди. Она көрә дә белә мәсләһәт көрдүләр ки, Иран гошуну тәрәфә һәрәкәт етсинләр, һүчум едиб, онлары Гарабағ торпағындан чыхарсынлар.

Аббас Мирзә Русија гошунунун она тәрәф кәлмәсини ешидиб,бүтүн гошуну илә вуруша кирмәји гәт етди.

1. А.Бакыханов, Көстәрилән әсәри, сәһ. 188

Хонашен мәнзилинин јахынлығында һәр ики гошун бир-бири илә үзләшди. Араларында бөјүк вуруш олду. Меһдигулу хан өз адамлары илә - Гарабағ гошуну илә һәмишә бәләдчилик едиб, дөјүшдә дә Русија гошуну сыраларында Иран гошунуну дәф етмәјә чалышырды. Ијул ајынын 15-дә Хонашен мәнзилиндә, һәр ики гошун арасында 7 саат давам едән дөјүшдән сонра кенерал Неболсинин гошуну Меһдигулу ханын көмәји илә Иран гошунуну мәғлуб етди. Онлардан бир гәдәри өлдүрүлдү, бир парасы әсир олду, галаны да Араз тәрәфинә гачды. Бу дава-да Котлјаровски дә јараланды. Ондан башга 30 нәфәрә гәдәр забит вә әскәр дә јараланды вә өлдүрүлдү. Кенерал гошуну исә Иран гошунуну Гозлу чаја гәдәр тә"гиб етди. Аббас Мирзә гачмагла чаныны гуртарды. Ики күн әрзиндә Араздан кечиб сәрһәддин о тајына чатды.

Иран гошунун мәғлуб олмасы хәбәри јајылан заман иранлылар Әбүлфәт ханы,Гарабағын башга гачгын ханлары вә бәјләри илә бирликдә бүтүн елләри вә бә"зи кәндләри көтүрүб Нахчыван вә Ордубада тәрәф апардылар. Кенерал-мајор Чәфәргулу аға мајор Лисаневич илә елләрин мәшһур атлыларыны вә јахын адамларыны көтүрүб, Гарабағ елләрини гајтармаг вә Иран гошунуну дәф етмәк үчүн Зәнкәзур маһалы јолу илә һәрәкәт етдиләр. Гарабағ атлылары полковник Чәфәргулу ағанын башчылығы илә Гапан вә Ордубад дағларында Иран гошунуна чатдылар. Баш верән дөјүшдә Иран һәрби дәстәси мәғлубиjјәтә уғрады. Апарылмагда олан Гарабағ елләри вә рәиjјәтләринин һамысы гала әтрафында олан дағлара гајытдылар. О заман Аббас Мирзә Араз кәнарында иди.

1806-чы илин сентјабрында кенерал Гудович император Александр тәрәфиндән Гафгаздакы гошунларын командасы тә"јин олунду. Гудович чарын сәрәнчамына әсасән

Меһдигулу ағаны Гарабағ ханы е"лан етди[1].

I Русија Иран мүһарибәси дөврүндә /1804-1813-чү илләр/ Гарабағын һаким даирәләри нүмајәндәләринин Русија илә мүнасибәтләри һәмишә ејни чүр галмырды. Онлардан бә"зиләри Ирана мејл едиб, һакимијјәти әлә кечирмәк истәјирди. Чәфәргулу аға мәһз белә һәрәкәт етмишди. Бу барәдә А.Бакыханов јазыр: "1812-чи илдә Ибраһимхәлил ханын гардашы оғлу Чәфәргулу ағанын Иранла әлагәјә кирмәсиндән шүбһәләнән рус команданлығы ону Шушада һәбс едиб, Тифлисә јола салды. Јолда Чәфәргулу аға гача билди вә Чәбраилли гәбиләсинә кәлди. Бундан хәбәр тутан Аббас Мирзә Гарабаға кәлди. Чәбраилли тајфасыны Араздан о таја көчүрдү. Кенерал мајор Меһдигулу ханын рус гошунуну мәғлуб етди, Чәфәргулу ағаја хан мәнсәби вериб, ону Гарабағ ханлығынын әразисинин бир һиссәсинин ханы тә"јин етди[2].

Азәрбајчанын Совет дөврү тарихшүнаслығында белә бир сәһв фикир вар ки, индики куја јерли әһали I вә II Русија-Иран мүһарибәси илләриндә һәр васитә илә чар Русијасына көмәк етмишләр. Бу фикир Азәрбајчандан кәнарда нәшр олунмуш әсәрләрдә дә өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән,1971-чи илдә Дашкәнддә нәшр олунмуш бир китабда биринчи Рус-Иран мүһарибәсиндән данышан мүәллиф јазыр ки, "Гејд етмәк лазымдыр ки, Иран басгынларына гаршы рус гошунлары тәрәфиндә вурушан азәрбајчанлылар, ермәниләр, күрчүләр вә Гафгазын дикәр халглары 1804-1813-чү илләр Рус-Иран мүһарибәсинин мүвәффәгијјәтлә баша чатмасына көмәк етди"[1].

1"Гарабагнамәләр",I китаб,сәһ. 37-140,II китаб,сәһ.237-238
2. А.Бакыханов, Көстәрилән әсәри., сәһ. 194

Дүздүр, бә"зи јерли феодаллар өз һакимијјәтләрини сахламаг хатиринә руслара көмәк едирдиләр,лакин бу һеч дә күтләви һал дашымырды.

Биринчи Русија-Иран мүһарибәси 1813-чү ил октјабрын 13-дә бағланмыш Күлүстан сүлһ мүгавиләси илә баша чатды. Иран мәғлубијјәтә дүчар олуб, Шимали торпагларынын, о чүмләдән Гарабағ ханлығынын чар тәркибинә гатылмасына разылыг вермәјә мәчбур олду.

Иранла мүһарибә битдикдән сонра рус һакимијјәт органлары һәр јолла Азәрбајчан ханлыгларыны тамамилә мәһв етмәјә чалышырдылар. Ханлары көзүм чыхдыја салараг баш көтүрүб гачмаға мәчбур едирдиләр. Бир чох ханлар тә"гибләрә, тәһгирләрә дөзмәјиб харичи өлкәләрә, илк нөвбәдә Ирана гачдылар. О чүмләдән, гарабағлы Меһдигулу хан 1823-чү илдә Ирана гачды. Бундан истифадә едән чар һөкумәти Гарабағ ханлығыны ләғв едиб, ону Русијанын бир әјаләтинә чевирди[2].

Лакин Инкилтәрә вә Франса тәрәфиндән гызышдырылан Иран јени мүһарибәјә һазырлашырды. Бу мүһарибәнин гаршысыны алмаға чалышан Русија данышыглар апармаг үчүн кенерал Јермолову Ирана көндәрди. Бир архив сәнәдиндә дејилир: "Иран илә әлагәләри бәрпа етмәјә чан атан Русија Јермолову, мә'лум олдуғу кими, көндәрмишди. Бу данышыгларда Иран шаһзадәсинин әсас тәләбләриндән бири Габағын Ирана верилмәси иди"[10].

1. Ф.Абдуллајев, Из истории Русско-иранских отношений и английской политики в Иране. Ташкент, 1971, сәһ. 34
2. Мир Меһди Хәзани, Китаби-тарихи Гарабаг, "Гарабагнамәләр", II китаб, сәһ. 202

Даhа сонра Меншиковун башчылыгы алтында көндәрилмиш нүмајәндәлијин данышыглары да бир нәтичә вермәди. Иран мүhарибәјә чидди hазырлышыр, hәтта hәрдән бир басгынлар да тәшкил едирди. Дубровин јазырды ки,"Русија илә мүhарибәјә hазырлашан Аббас Мирзә 1825-чи илин јајында гәфләтән Мигри кәндини Аббас Мирзә демәк олар ки, hәр күн рус гошуну јерләшән сәрhәд јерләрини топ атәшинә тутурду"[2]. 1826-чы илин ијунунда башлајыб 1828-чи илә кими давам едән II Русија-Иран бу мүhарибәсиндә дә Иран вә 1828-чи илин февралында бағланмыш Түркмәнчај мүгавиләсинә көрә Гарабағын Русија империјасына илhаг едилмәси јенидән тәсбит едилди.

1. РХСА, ф. баш архив, сиј.1/5, иш 1, 1826, сәh. 178
2. Н.Дубровин, История воин....., VI чилд, сәh.571

Н Ә Т И Ч Ә

XUIII әсрин II јарысында Азәрбајчан әразисиндә јаранмыш мүстәгил дөвләтләр - ханлыглардан бири дә Гарабағ ханлығы иди.

Гарабағ ханлығынын јарадылмасынын илк күнләриндән, истәр Пәнаhәли ханын, истәрсә дә онун оғлу Ибраhимхәлил ханын hакимијјәти дөврүндә Азәрбајчан ханлыгларынын бә"зиләри Гарабағ ханлығына табе едилмиш, јахуд ондан асылы вәзијјәтә салынмышдылар.Лакин hәмин ханлыглар өз мүстәгилликләрини горумаг үчүн бирбирләри илә әлагәјә кирир, Гарабағ ханларына гаршы мүбаризә апарырдылар. Бу ишә Иран, Күрчүстан вә Русија да мане олурдулар. Русија Гарабағ ханлығыны өзүнә табе етмәк үчүн ханлығын олан беш ермәни мәликлијиндән истифадә едир,онлары Гарабағ ханларына гаршы галдырыр, hәтта онлары бирләшдириб Гарабағда ваhид ермәни дөвләти јаратмаг истәјирди. Лакин Пәнаhәли хан,сонра исә Ибраhимхәлил хан өз ағыллы сијасәтләри илә рус hөкумәтинин фитнәкар планларыны пуча чыхармыш вә мәликләрин сепаратчы hәрәкәтләринә сон гојмушлар.

Тәәссүф ки, Гарабағ ханлығындакы мәликләрә бә"зи Азәрбајчан ханлары да көмәк едир, онларын васитәсилә онларын әлләрилә Гарабағ ханлығыны зәифләтмәјә чалышырдылар. Картли-Кахетија чарлығы да Гарабағдакы мәликләрдән Гарабағ ханлығына бир мүдахилә аләти кими истифадә етмәјә чалышырды.

Гарабағ ханлығы илә бағлы Иран, Русија вә Түркијәнин hәр биринин оз мәгсәди олса да, онларын hамысыны бир үмуми чәhәт бирләшдирирди: Гарабағ ханлығыны өз тәркибинә гатмаг, јахуд hеч олмаса, ону өзүндән асылы вәзијјәтә салмаг. Онларын hәр бири, хүсусилә Иран вә Русија Азәрбајчаны, о чүмләдән Гарабағ ханлығыны әлә кечирмәк үчүн силаhдан, силаhлы hүчумлар-

дан да истифадә етмишләр. Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хан өз ханлығынын истиглалиjjәтини горуjуб сахламаг үчүн бу дөвләтләрин силаһлы басгынларына си-лаһла ҹаваб вермәклә jанашы, әһалини гырғына вермәмәк үчүн дипломатик аддымлардан да истифадә етмиш, истәр Иран, истәрсә Русиjа, истәрсә дә Түркиjә илә jазышмыш, онларла иттифагда олмаг истәмәсини билдирмишди.

Азәрбаjҹанын совет дөврү тарихшүнаслығында бу мәсәлә дүзкүн ишыгландырылмамышдыр вә бир чох тәдгигатларда белә мүлаһизә jүрүдүлүр ки, куjа Гарабағ ханы Ибраһимхәлил хан Русиjанын али һакимиjjәтини гәбул етмәк тәрәфдары олмушдур. Тарихи фактлар исә буну тәкзиб едир. Совет дөврү тарихшүнаслығында jухарыда сөjләнилән фикри сүбут етмәк үчүн Ибраһимхәлил ханын 1805-ҹи ил маjын 14-дә Күрәкчаjда Русиjа илә мүгавилә бағлаjараг, онун Русиjа һакимиjjәтини динмәзҹә гәбул етмәси көстәрилирди. Лакин мө"тәбәр дәлилләр бу мүлаһизәнин сәһвлиjини сүбут едир. Белә ки, Ибраһимхәлил ханын белә бир аддымы атмасы онун Русиjаjа бирләшмәк арзусундан доғмамыш, онун өз һакимиjjәтини Русиjадан асылы формада олса да сахламаг истәjиндән ирәли кәлмишдир. Чаризмин мүстәмләкәчи сиjасәти илә барышмаjан Ибраһимхәлил хан өз мүстәгиллиjини бәрпа етмәк үчүн jоллар арамышдыр. Мәһз бунун нәтиҹәсидир ки, о, 1806-чы илдә өз аиләсинин бир чох үзвү илә бирликдә чар забити вә әскәрләри тәрәфиндән вәһшиҹәсинә гәтлә jетирилмишдир.

МҮНДӘРИҸАТ

КИРИШ 3

I ФӘСИЛ
ХАНЛЫҒЫН JАРАНМАСЫ
ВӘ ИНЗИБАТИ ГУРУЛУШУ 13

II ФӘСИЛ
ХАНЛЫҒЫН ГОНШУ ХАНЛЫГЛАР ВӘ
КҮРҸҮСТАНЛА МҮНАСИБӘТЛӘРИ 37

III ФӘСИЛ
ИРАН, ТҮРКИJӘ ВӘ РУСИJА ИЛӘ МҮНАСИБӘТЛӘР.
ХАНЛЫҒЫН ЧАР РУСИJАСЫ ТӘРӘФИНДӘН
ЗӘБТ ЕДИЛМӘСИ 77

НӘТИҸӘ 141

Јығылмаға верилмиш 2.12.97. Чапа имзаланмыш 16.01.98.
Форматы 60x84/16. Шәрти ч.в. 9,0

Сифариши 233
Тиражы 500
Гијмәти мүгавилә илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији "Азәрбајчан Енсиклопедијасы" Нәшријјат - Полиграфија Бирлији.
Бакы - 370004, Бөјүк Гала күчәси, 41
Һазыр диопозотивләрдән "Гызыл Шәрг" мәтбәәсиндә чап едилмишдир.